

Első rész
1697–1727

KELET ÉS NYUGAT

I.

Az erdélyi román nemzeti öntudat feltételei és előzményei

A Dunától északra eső területeken a románság politikai léte Havasalján a XIV. század elején, Moldvában a század közepén, magyar felségterületen indult fejlődésnek. A Magyarországra és közelebből Erdélybe valószínűleg a XII. századtól kezdve beszivárgó román népelemek olyan társadalmi keretek közé ékelődtek be, amelynek tagjai felettük álltak műveltségben és életformában, más volt a nyelvük, származásuk, vallásuk. A magyarok és a szászok a gazdaságilag jobban hasznosítható síkföldi és völgyi területeket vették birtokukba és művelték meg, míg a románok, már pásztoréletformájuknak megfelelően is, a hegyvidékeket szállták meg, miáltal az erdélyi település-terület a népek sajátosságosan összefonódott képét mutatja. A románság vezetőrétege, a fokozatosan magyar nemességet szerzett kenézek nem vállaltak szolidaritást népükkel, hanem vallásban és nyelvben önként a magyar vezetőréteghez csatlakoztak. Ennek az lett a következménye, hogy az erdélyi rendiség kialakulásakor a XV. század első felében (Unio trium nationum 1437) a románok, nem lévén külön vezetőrétegük, nem foglalhattak helyet mint negyedik rendi nemzet a magyarok, székelyek és szászok mellett. Nehézséget jelentett ezen a

téren az akkori körülmények közt a románság ortodox vallása is. Ez az alapvető földrajzi, társadalmi, és vallási helyzet határozta meg a románság jogállását a középkor és az egész újkor folyamán. A jellegzetes erdélyi rendiség kialakulása rögzítette és megőrizte ezt a helyzetet egészen 1848-ig. A Kárpátoktól keletre, délre és a hegykoszorú belsejében élő románok közt semminemű politikai kapcsolat nem létezett. Román politikai élet csak Moldvában és Havasalján külön-külön fejlődött ki; Erdélyben csak nyomai vannak bizonyos szűkebb körű, kicsiny területre korlátozódó helyi autonómiának a Déli Kárpátokban és Máramarosban. (Oláh kerületek, vajdaságok.) A tájanként elhelyezkedő román népcsoportokat azonban csak a népi ösztön tartotta össze. Román közösségi érzés Erdélyben, az említett autonómiacsírákon kívül legfeljebb csak faluközösségekben, szűkebb vidéki egységekben volt. Szélesebb körű nem lehetett, mert nem volt meg hozzá az összetartozást kifejezésre juttató és megmagyarázó elv. A Magyarország területére betelepülő román csoportok sohasem voltak egy egységes román állam alkotó elemei, együvértartozásuk tudata tehát egy szervezett állami múlt emlékére nem támaszkodhatott. Az első európai értelemben megszervezett állam, melynek alkotó elemivé lettek, Magyarország volt. A román településcsoportok valószínűleg egységéről nem lehet beszélni, legfeljebb elvonással szólhatunk tehát a románok egységéről, ilyenről azonban magának a román népnek csak a népi ösztön fokán volt fogalma. Még kevésbé volt képe az erdélyi román népnek a Kárpátokon kívül maradt fajtestvéreivel való összefüggésről. A magyar államterület ugyanis keleten és délkeleten a XIII. század folyamán a kárpáti határokig húzódott vissza, miáltal a hegyeken túli románok a magyar államnak csak félszuverenitása alatt maradtak. A magyarországi román népnek is csak népi ösztöne volt, de nem rendelkezett még Magyarországra kiterjedő népi öntudattal sem.

Az eredettudat kérdése már sokkal közelebb visz bennünket kitérített célunkhoz. A román nép latin nyelvűségének és római

származásának gondolata a humanista irodalomból vált ismeretessé a XVI. században a fejedelemségi románok előtt. A humanista írók abból a véletlen körülményből, hogy a latin nyelvű románok nagyjából azon a területen laknak, ahová a régi Dácia tartományt volt szokás helyezni, arra a következtetésre jutottak, hogy a latin nyelvű románok nem lehetnek mások, mint Traianus római gyarmatosainak utódai. Ezt a tételt a moldvai és havasaljai román krónikairódalom a XVII. század közepe tájától kezdve lengyelországi és erdélyi humanista hatásra magáévá tette. Grigore Ureche, Miron Costin, Constantin Cantacuzino és végül legtisztább formában Dimitrie Cantemir kifejezték a román nyelv latin eredetének, a római származásnak, sőt a földrajzi-történelmi népi egységnek tudatát is, politikummá azonban mindezt még nem emelték. A fanarióta korszakban azután ez a szélesebb rétegekben soha el nem terjedt nemzeti ideológia háttérbe szorult. A nemzeti tudatosodás folyamata elakadt.

A latin eredetű forrását sokan az ókori Dácia fennállása óta megszakítás nélkül élőnek feltételezett néphagyományban keresik¹, ennek bizonyítására azonban egyetlen komoly adat sincsen. Ma már világos, hogy a latin gondolat felbukkanása a renaissance-humanista irodalom tevékenységének köszönhető. Hasonlóképpen téves az a feltevés, amely szerint a kárpátaljai román krónikairódalom tanításai szálltak volna le a nép tudatába², amire szintén nincsen egyetlen adatunk sem. A krónikások latin öntudata csak néhány kevés kézen megforduló kéziratban maradt meg, de hatásuk nagyon csekély, majdnem semmi volt. Másik különben nem fedezte volna fel lelkesítő naiv örömmel a római eredetet Chesarie rimniki püspök 1779-ben³. A latin eszméről, mint néphagyományról beszélni, akár a fejedelemségekben, akár Erdélyben, teljesen meddő vállalkozás.

A román történelmi irodalom közismert álláspontja szerint a különböző saját és nem saját állami alakulatokban élő románok⁴ Traianus kora óta egyetlen szerves egységet, sőt államot

alkottak, amelyet mostoha időkben a szomszédok hatalomvágya mesterségesen feldarabolt volna. Ezzel szemben egészen világos, hogy a románság a XIV. század előtt a Dunától északra, mint államalapító nem ismeretes, első ilyen irányú kezdeményei pedig kun szervezésre (Basaraba)⁵, majd magyar művelődési és politikai hatásokra⁶ vezethetők vissza. Havasalja, Moldva és a Magyarországhoz tartozó részek románságának politikai fejlődése egymástól teljesen függetlenül történt. A különböző irányú fejlődés oka a különböző jellegű államalakulatokban való elhelyezkedés volt és nem valami múltba visszavetített nemzetiségi elnyomás, mint amilyen a magyarságot Erdélyben – merőben anakronisztikus módon – román részről vádolni szokás. Tehát politikailag egyszerre három román néppel kell számolnunk, amelyek egymással csak a népi ösztön fokán éreztek közösséget és csak ott, ahol gyakorlatilag is érintkeztek egymással. A havasaljai és a moldvai nép sorsa, nemzetiségi fejlődése nagyjából párhuzamos volt, de sohasem azonos. Külön államiságuk ennek a külsőleges kifejezése. Az erdélyi román nép sorsa, történelmi fejlődése, nemzetiségi alakulása, amazoktól merőben különbözik. A népi ösztön melegágya azonban hasonló volt mind a háromnál. A nemzeti jellegű fejlődésben Moldva járt az élen, Havasalja inkább a tanítvány és az utánozó szerepét vállalta. A szellemiek terén Erdély románsága eleinte elmaradt a fejedelemségek mögött, aminek közvetlenül nem politikai, hanem társadalmi okai voltak. A fejedelemségek gazdag bojárása, részben főpapsága már a XVI. századtól kezdve kapcsolatba került a nyugati műveltséggel, a humanista irodalommal; az aránylag kisszámú erdélyi román népiségű nemesek rendi szerepüket magyar nemesi mivoltukban élvezték, gyakran könnyen feladták román anyanyelvüket és ortodox vallásukat és minden kényszer nélkül, egy magasabb életforma vonzásának engedve, beleolvadtak a katolikus magyarságba. Minthogy a román papság egészen kezdetleges műveltségi állapotban volt, nem volt Er-

délyben művelt román társadalmi réteg, amely a román öntudatosodás alapját képező latin gondolat értelmét felismerte és magáévá tette volna. Akik már régebben felismerték, mint például Oláh Miklós esztergomi érsek, azok – román származásuk ellenére – magyar öntudatuk miatt, már nem tekinthetők románoknak.

Világos tehát, hogy a nemzettudatot megvilágosító gondolatot csak bizonyos társadalmi fejlettséget elért réteg karolhatta fel. Ilyen a XVIII. század elejéig Erdélyben nem volt. Mihelyt ez létrejött és társadalmi felemelkedése, vagy felkaroltsága révén latin műveltséget szerzett, a latin gondolat hamarosan megragadta képzeletét és megkezdte átalakító és megelevenítő hatását az erdélyi román nép életében. Minthogy közben a fejedelemségekben erősen elhalkult a krónikások képviselte latin büszkeség hangja, Erdély maradt az egyetlen táj, ahol ennek a gondolatnak a kibontakozása lehetséges volt.

A XVII. századi moldvai és a XVIII. századi erdélyi latin ébredés közt sok a hasonlóság, de lényegesen különböző jelenségek is megfigyelhetők. Moldvában a lengyel és az erdélyi humanizmus irodalmi úton ébresztette fel a latin tudatot. Erdélyben a hatás helyben érte a románságot. Hogy itt mégsem volt következménye a humanista tanításoknak, annak a románság már említett művelődési és társadalmi fejlettsége az oka. Természetesen ez nem jelentette azt, mintha az erdélyi románok civilizációjában alatta lettek volna a fejedelemségeknek (ennek éppen a fordítottja igaz, hiszen az erdélyi román a magyarok és a szászok magasabb fokú életformájában sokkal fejlettebb példákat utánozhatott, mint a fejedelemségi román a balkáni népekében), hanem csak annyit, hogy magasabb műveltségű, közelebbről latinul tudó és magát románnak tekintő rétegük nem volt. Erdélyben elvben megvoltak a latin gondolat felébredésének feltételei, hiszen éppen erdélyi humanisták ragadták meg legjobban a moldvai krónikások figyelmét (Toppeltinus, Kovacsóczy, Bethlen Farkas.) Ezekon kívül még

sok más író hasonló lelki reakciót válthatott volna ki az erdélyi románokból, mint amelyet Toppeltinus például a moldvai Miron Costinből. Csakhogy ehhez a társadalmi és műveltségi feltételek hiányoznak. A hangsúlyt inkább a társadalmi feltételek hiányára kell tennünk, mert művelt román eredetű férfiak voltak, de a néppel, melyből származtak, lelki közösséget nemigen tartottak. A moldvai ébredéshez hasonlóan Erdélyben is a humanista irodalomban kell keresnünk a latin öntudat első csíráit. Sajnos, ezen a téren közvetlen román nyilatkozatokra nem hivatkozhatunk, mint tehetjük a moldvai krónikásoknál, mert ilyenek eddigelé nem kerültek felszínre, talán nincsenek is. Az erdélyi jezsuita és piarista iskolákban közkézen forgó humanista művek fedték fel a román ifjak előtt fajtájuk azonosságának hiedelmét a régmúlt idők dicső római népével, bennük ébredt föl legelőször a római eredetnek a büszkesége, amit román részről joggal szokás nemzetmentőnek nevezni.⁷ A katolikus iskolák látogatását a XVII. és XVIII. század fordulóján bekövetkezett vallási unió tette lehetővé. Az erdélyi latin ébredés ezek szerint, a moldvaihoz hasonlóan, szintén humanizmussal, közelebbről a magyar humanizmussal összefüggésben jött létre, feltételét: a társadalmi és műveltségi állapotban szükséges változást, az erdélyi román ortodox egyház vallási uniója a római katolikus egyházzal teremtette meg. Csakhogy az erdélyi románság politikai szerepe, külső behatásra, már a latin eredettudat felbukkanása előtt megkezdődik. A következőkben ezt az eddig kevésbé értékelt körülményt világítjuk meg.

II.

Az erdélyi román nemzetiségi politika első lehetőségei

A török kiűzése Magyarország területéről súlyos következményekkel járt az erdélyi protestáns jellegű fejedelemségre

nézve. Az előretörő Habsburg-hatalom erre a földre is kiterjesztette uralmát. A halódó fejedelemség rendjei hosszas megelőző tárgyalások után megegyeztek I. Lipót császár megbízottaival és a császár ünnepélyes diplomában, az ún. Diploma Leopoldinumban, biztosította Erdély alkotmányának csorbítatlan megőrzését és az ország törvényeinek tiszteletben tartását (1691. dec. 4.).⁸

Mégis, az új uralom mélyreható változásokat eszközölt Erdély berendezkedésében. A Diploma Leopoldinum szavai hamarosan holt betűnek bizonyultak és megindult a régi rend lassú felszámolása. A legszembetűnőbb változás az eddig kifejezetten protestáns jellegű rendek háttérbeszorítása és a csekélyszámú katolikus lakosság előtérbe helyezése volt. A központosító szellemű és a török feletti diadalainak mámorában élő bécsi udvar meg akarta változtatni a századok alatt kialakult erdélyi vallási helyzetet. A protestáns rendek: a lutheránus szászok, a református és unitárius vármegyei nemesek és székelyek erős meggyőződéssel ragaszkodtak vallásukhoz és semmi remény nem volt arra, hogy őket hitükben meg lehessen ingatni. Így fordult a kormányzat szeme a számbelileg jelentős, de eddig politikailag szerepet nem játszó ortodox románságra. A figyelmet a jezsuiták és a katolikus magyar főurak hívták fel rá. A katolicizmus megerősítése a magyarországi ortodoxok megnyerése által már régebbi nagyszabású terve volt az udvarban hatalmas támogatóval rendelkező katolikus egyháznak.⁹ Kollonich Lipót gróf esztergomi érseknek erre vonatkozóan messzemenő elképzelései voltak és ezen a téren, különösen a kárpátaljai ruszin vallási unió kiszélesítése révén, tekintélyes sikereket is ért el.¹⁰ Az unió egyébként beleillett Róma évszázadok óta folytatott keleti missziói terveibe, amelyek nemcsak Magyarországra és a Balkánra, hanem az akkori Lengyelországra és Oroszországra is kiterjedtek. Mi sem természetesebb, minthogy az erdélyi románok egyesítésének tervét

Kollonich szintoly eréllyel pártfogolta, mint amilyen örömmel azt Róma üdvözölte.

Az erdélyi román nép, mint ideiglenesen megtűrt, a haza jogaiba nem részes tömeg élt Erdélyben, míg ott a rendek hajlandók megtűrni őket. A politikai jogok sáncán kívül maradt román jobbágytömegek társadalmi elégedetlensége most már eleve is szövetségesül kínálkozott a rendekkel ellenségesen szembenálló bécsi udvar számára. A centralista kormány-
nak természetesen nem sok megértése volt a százados előjogokhoz szilárdan ragaszkodó rendek alkotmánya iránt, amelyet a császári diploma ünnepélyesen megerősített. A román néptömeg kiválóan alkalmas eszközül kínálkozott Bécs számára, hogy többszörös csapást mérjen a törekvéseivel szembenálló erdélyiekre: először, hogy lesújtson a protestánsokra, másodsor, hogy gyengítse a rendeket, harmadszor, hogy ellensúlyozza a központi kormányzat terveit örökösen keresztező ellenzéki hajlamú magyarságot.¹¹ Ezt a célt az ortodox hitű románoknak a katolikus egyházzal való egyesítésével akarta elérni. A már hosszú múlttal, de csak nagyon szerény eredménnyel dicsekedő keleti katolikus expanzió így összetalálkozott a Habsburg-ház keleti expanziójával.

Eredete szerint tehát a vallási unió részben politikai mű.¹² A kezdeményezés nem a románok részéről indult ki, ellenkezőleg, az ortodoxok éppen vallásukhoz való szívós ragaszkodásukkal tűntek ki már a megelőző protestáns korszakban is, amikor a kálvinista fejedelmek egy közel másfélszázados hagyomány alapján a protestantizmus számára akarták őket megnyerni, aránylag kevés sikerrel. A törekvések hatalmas művelődési hatásával ezúttal nem foglalkozhatunk. Azzal a ténnyel, hogy Bécs megtette a kezdő lépéseket az ortodox románság felé, Erdély románsága kiemeltetett addigi provinciális jelentéktelenségéből és országos viszonylatban politikai tényezővé vált. Ettől kezdve a románságot politikailag is figyelembe kellett venni mind a rendeknek, mind Bécsnek, s ha ezt

nem tették meg, a meglepő következmények sohasem maradtak el.

Az unió Bécs számára elsősorban nem művelődési, vagy humanista programot, hanem sokkal nagyobb mértékben vallásit jelentett (ez a kor lendületes barokk szellemiségét tekintve egészen természetes) és nem csekély mértékben politikait. Kollonich politikájának kitűnő eszközeit a vallási meggyőződésüknél, térítői buzgalmuknál és tehetségükönél fogva rendkívül alkalmas jezsuitákban találta meg. A protestáns erdélyi fejedelemség nem tűrte meg őket az országban, de azért már az uralomváltás előtt, sokszor polgári ruhában, ott találjuk őket, mint például *Baranyi Pál László* gyulafehérvári lelkész, akinek a román unió megindításában döntő része volt.¹³

Az unió végrehajtásának komoly akadályai is voltak: először a katolikus és az ortodox dogmákat és kánonokat kellett egymással összhangzásba hozni; másodsor a románokat meg kellett győzni az unió szükségességéről. A dogmatikai akadályokat Kollonich a firenzei zsinat (1439) négy pontjának elfogadtatásával hártotta el, amelyek a keleti és nyugati egyház közötti leglényegesebb különbségeket foglalták össze. 1. a pápa az egész keresztény egyház látható feje, 2. a mennyország és a pokol közt tisztító tűz is van, 3. az eucharisztiahoz elegendő a kovásztalan kenyér és 4. a Szentlélek nemcsak az Atyától, hanem a Fiútól is (Filioque) származik. A románok megnyerésére elegendőnek ígérkezett a papság hajlandóságát megszerezni. A román pópák társadalmilag igen alantas helyzetben voltak. Bár az erdélyi fejedelemség korában több ízben is kaptak bizonyos immunitásokat, ezeknek gyakorlati értéke csekély volt. Nemes ember kevés akadt köztük, a legtöbben jobbágyi sorban éltek, papi hivatásuk önmagában nem mentesítette őket a jobbágyi szolgáltatások alól. Többnyire nem is voltak ezek mások, mint egyszerű jobbágyok, hiszen tudásuk és képzésük majdnem semmi volt¹⁴, nem egyszer a Mi-
atyánk elmondásán sem terjedt túl.¹⁵ Erkölcsi állapotukról

nem sok jót lehetett mondani.¹⁶ Inkább csak szórványosan akadtak a kálvinista iskolákban valamelyes műveltséget szerzett elemek. A papi réteg megnyerésére a társadalmi felemelkedés lehetőségét kellett biztosítani a jobbágyi szolgáltatások alóli felszabadításnak és a rendekkel egyenlő jogok élvezésének kecsegtetésével. Mind a ruszin, mind a román unió sikerét annak köszönhetjük, hogy a papságot anyagi érdekeinek kielégítésével nyerte meg.¹⁷

A Baranyi Pál befolyása alatt álló Theophilus gyulafehérvári ortodox püspök egyházának 1697 február havában megtartott zsinatán elfogadta a római katolikus egyház hitelveit, de különösen a firenzei zsinat említett négy pontját és kimondta a maga és klérusa nevében az újraegyesülést a katolikus egyházzal. Ellenzolgáltatásképpen azonban a román papság a következőket követeli:

„I. Hogy a görög szertartású papokat és szerzeteseket ugyanazon előjogok és jogok részesévé fogja tenni, amelyeknek nemcsak a római katolikus, hanem az unitárius, lutheránus és kálvinista papok már örvendenek. II. Hogy minden faluban, amelyikben parochus lelkész van, az egyházközségnek parochiális háza legyen, nehogy a parochus lelkész idegen házban, vagy telken legyen kénytelen lakni. III. Hogy a parochus lelkészek a püspöktől függjenek és rendelkezései alatt álljanak és semmiképpen sem világiaktól, mint eddig.” A zsinat szükségesnek találta hangsúlyozni, hogy a rítus teljesen az ortodox marad, a régi naptár, valamint a görög egyházi törvénykönyv (pravila) továbbra is érvényben marad. A legjelentősebb kikötés politikai jellegű és semmi köze sincs a valláshoz: a zsinat követeli, hogy az egyesült egyház és tagjai részesüljenek ugyanazokban a jogokban, mint a római katolikus egyház és annak tagjai.¹⁸ Sőt továbbmenve, a kikötés egészen nyíltan politikai jelleget ölt a zsinati jegyzőkönyvnek abban a kifejezésében, hogy ezentúl az egyesültek *ne tekintessenek megtűrteknek, hanem a haza bevett fiainak*.¹⁹ A zsinat természetesen

először a papság anyagi és társadalmi igényeinek kielégítésére törekedett, de figyelemreméltó, hogy ugyanakkor már a világi unitusoknak a bevett nemzetek és vallások tagjaihoz hasonló hivatalviselési jogát is követelte.²⁰

Az 1697. március 21-én Theophilustól egész klérusa nevében aláírt egyesülési nyilatkozat a zsinat által kifejezett óhajokat feltűnően enyhíti, de természetesen, hogy a románság igazi álláspontját a zsinati jegyzőkönyv fejezi ki. Miután Baranyi ragaszkodott hozzá, hogy a klérus írja alá az egyesülési okmányt, június 10-én egy újabb nyilatkozat jött létre, ezt a püspökön kívül az esperesek saját aláírásukkal is ellátták.²¹

Ez volt az első eset, amikor az erdélyi románság kifejezetten politikai jellegű igénnyel lépett fel, mégpedig egy alku keretében. A követelések lényege az egyenjogúsítás a többi nemzetekkel, ugyanis az ortodox egyház Erdély földjén egyenlő volt az egész román néppel. Meglepő az a jelenség, hogy a román igények bejelentésekor már ott szerepel a világi értelmiség érdekeinek szolgálata, ami figyelemreméltó politikai ösztönre vall.²²

Az uniós törekvések a románok közt nem önálló, mástól független mozgalom volt, megelőzte azt a ruszinok közti unió. Mikor I. Lipót 1692. augusztus 23-án az ígérte, hogy ugyanazokban a jogokban részesíti a katolikus egyházzal egyesülő magyarországi göröghitűeket, mint amilyeneknek a katolikusok örvendenek,²³ egyúttal megszabta Bécs magatartását a göröghitű erdélyi románsággal szemben is. Baranyi Pál mozgalmá Theophilus megnyerésére is ebből az alaptól indult ki.²⁴ Kétségtelen, hogy a társadalmi, gazdasági és bizonyos mértékben a politikai emelkedés vágya és Baranyi nógatása volt az, ami a püspököt elhatározásra bírta és nem vallási meggyőződés.²⁵ A ruszin unióban és Lipót említett levelében felkínált jogok elfogadása a politikai valóság mezejére léptette az eddig politikailag teljesen jogtalan és súlytalan román népet. Az erdélyi románság megjelenése a politikai élet terén tehát a vallási unió következménye volt. Az a tény, hogy az unió

létrejöttekor az egyesítési törekvések lelke, Kollonich herceg-prímás egyúttal legmagasabb állami kormányzati szerepet töltött be és ténykedéseiben az udvar teljes bizalmát élvezte, az unió megvalósítását egyúttal az államkormányzat aktív tevékenységének kell tekintenünk.

Moldvában és Havasalján egy látszatfüggetlenség állapotában irodalmi hatások hozták létre a román népi öntudatot. Erdélyben valláspolitikai érdekből a nemzetté válás belső szellemi feltételeinek kifejlődése előtt, egy külső hatalom mesterségesen vezette rá a románságot a politikai követelések útjára. Erdélyben a politikum tehát megelőzte a nemzetiségi öntudat felébredését.

Mikor Bécs jogokat ígért az uniáló románoknak, nem ígérhetett másokat, mint amilyeneknek megtartását Erdélyben a császár ünnepélyes diplomájával megfogadta, tehát rendi jogokat. A primitív társadalmi körülmények között élő románság, függetlenül a kilátásba helyezett jogok természetétől, szintén csak rendi jogokat kívánhatott magának, mert mintái csak erre nézve voltak. Csakhogy az erdélyi alkotmány megtartása kötötte a császárt, azonkívül külpolitikai helyzete, háborúi XIV. Lajos-sal, a Rákóczi-féle mozgalom fenyegetése nem kedveztek a rendekkel túlságosan ujjat húzó politikának. Az osztrák politikának nem volt célja a románságból politikai alanyt teremteni, aminthogy terveiből a nemzeti célkitűzések teljesen hiányoztak, de ténykedésének eredménye mégis csak nemzeti lett. A románokat úgy kellett jogokhoz juttatni, hogy a rendiség keretei ne bontassanak meg, újabb renddel meg se szaporíttassanak, legfeljebb a már meglévők kiszélesedjenek, s erre az unitusok hozzászámolása a római katolikus valláshoz, mint rendhez, kitűnő megoldásnak kínálkozott. Az erdélyi románság politikai elindulását és egész XVIII. századi szereplését a vázolt körülmények döntő módon határozták meg.

Theophilus még 1697 júliusában elhalálozott és helyébe a gyulafehérvári kálvinista iskolában tanult, egészen fiatal, ne-

mesi születésű Athanasius Anghelt választották meg püspöknek. Athanasiust Deositheus jeruzsálemi pátriárka Bukarestben szentelte püspökké (1698. január 22.), egyúttal eskü alatt részletes utasítást fogadott el, amelynek lényege az ortodoxia hű megőrzése volt.²⁶ Közben Baranyi Bécsben az uniótól megriadt kálvinista gubernátorral és kancellárral szemben kivívott a császártól egy határozatot a gubernium számára, amely az előző évi román uniós nyilatkozatnak szerzett érvényt. A kálvinista urak Bécsben csak annyit tudtak elérni, hogy az uniálás a többi három bevett felekezettel is megengedett (1698. április 14.).²⁷ Kollonich 1698. június 2-án hasonló szellemű felhívást tett közzé, de ebben csak a katolikusokkal egyesülőköt biztosította pártfogásáról, sőt, ha jogaik gyakorlásában valaki akadályozná őket, panasztételre szólítja fel őket.²⁸ Az eddig úgyszólván politikai jogok nélkül élt román papok előtt egy új élet hallatlanul kecsgető képe ragyogott fel. A primás kötelességévé teszi a rendeknek és a guberniumtól kezdve le egészen a legalsó fórumig minden hatóságnak a románok esetleges panaszainak orvoslását. Ez a biztatás egyenesen szembehelyezi és valósággal ellenkezésre ösztökéli a rendekkel szemben a román papokat, akik eddigi jobbágysorsukból kilépve, lényegesen csökkentették volna a földesurak gazdasági erejét. A rendek magatartása tehát már adva van: csak ellenségei lehetnek az uniónak.

A Bukarestből hazatérő Athanasius nehéz választás előtt állott. Mint kálvinista iskola neveltje és kálvinisták támogatója a püspökké választásban,²⁹ számíthatott a kálvinista rendek támogatására, akik a katolicizmus ellen védekezve, szívesen pártfogolták az ortodoxokat; másfelől Kollonichék és közelebbről Baranyi és a katolikus főurak, különösen Apor István ígéretei csábították; végül Constantín Brâncoveanu havasaljai fejedelem az ortodoxia mellett hűséges kitartásra biztatta. A fiatal püspök hosszas lelki tusa után az unió mellett döntött és a Gyulafehérvárra összehívott zsinat 1698. október

24-én újra kimondta az egyesülést Rómával. Az október 7-ről keltezett egyesülési nyilatkozatnak román nyelvű es a Baranyitól készített latin nyelvű szövege közt lényeges különbség van, ugyanis az elsőből hiányzik ez a kifejezés: „omnia admittentes, profitentes et credentes, quae illa admittit, profitetur ac credit, praesertim vero illa quatuor puncta, in quibus hac tenus dissentire videbamus” és „libere ac sponte impulsu Divini Numinis...” De nemcsak, hogy nem volt szó a négy pontról a román szövegben, de még hozzá csak ezt az egy példányt írta alá Athanasius és 38 esperes, a latint már nem. Sőt, a püspök az okiratot egy záradékkal is ellátta, kijelentve, hogyha az okiratban foglalt ígéreteket nem tartanák meg, az aláírások és a pecsétek érvénytelenek legyenek.³⁰ Az aláírók talán nem is ismerték a császárnak felküldött latin példányt.

Az Athanasius-féle egyesülésnek tehát már a kezdetén olyan körülmények merültek fel, amelyeket legalábbis gyanúsaknak kell tartanunk, ha egyenesen csalásról³¹ beszélni túlzás is volna,³² ugyanis afelől semmi kétség nincsen, hogy a zsinat az említett négy pontot ünnepélyesen elfogadta.³³ A románok bizalmatlansága szembeötlő, gyanakvó óvatosságuknak az említett záradék beszédes jele. Az uniós alkudozások szellemére a legnagyobb mértékben jellemző, hogy titokban egyik fél sem elégedett meg az egyezmény igazi tartalmával; a románok még a négy pontot sem foglalták bele az egységokmányba, a jezsuiták még ennél is sokkal többet. Ilyenformán érthető, hogy Athanasius sietett az alku eredményének biztosítására, a munkácsi görög egyesültek diplomájára hivatkozva ünnepélyes császári oklevelet kérni,³⁴ amit 1699. február 16-ról keltezve meg is kapott. Ez az ún. I. Diploma Leopoldinum,³⁵ mely a románokon kívül a magyarországi és erdélyi görögökre és ruténekre is vonatkozott és tulajdonképpen foglalata volt az addigi uniós tárgyalásoknak, nyilatkozatoknak és határozmányoknak, de különösen a Lipót 1698. április 11-i és Kollonich június 2-i levelében foglaltaknak. Lényege, hogy a román,

görög és ruszin egyházakat, egyházi személyeket és dolgokat a négy pont elfogadása fejében ugyanazon jogok és kiváltságok illetik meg, mint a katolikus egyházat, egyházi személyeket és dolgokat. Az összes állami hatóságok, a rendektől egészen a hadseregig, kötelesek azokat tiszteletben tartani, sőt megvédeni. Különösen kiemeli a diploma, hogy az egyesült papok mentesek minden dézsmától, robottól és szolgáltatástól. A diplomát Lipóton kívül Kollonich és Kálnoky Sámuel alkancellár írták alá. A gyulafehérvári unitus zsinaton 1699. május 24-én hirdették ki először.³⁶

A román papok uniójának kérdése az erdélyi országgyűlésen először 1698. november 23-án került szóba. A rendek természetesen ellenséges magatartást tanúsítottak az ügygel szemben és kérték, hogy „őfelsége az iránt is azon (oláh) nationak nagyobb szabadságot, a minemű eddig volt, ne engedjen a három nationak injuriájára és praejudiciumára, nagy megszoríttatására”.³⁷ Az I. Diploma Leopoldinum ennek ellenére is megjelent 1699. február 16-án. A gubernium július 14-i feliratában megpróbált szembeszállni a diplomával és az 1691. december 4-i Diploma Leopoldinumot vele szembeállítani. Hivatkozott arra is, hogy a románok gyakorivá vált kiszökdösésének a dunai fejedelemségekbe a fő oka éppen a kényszerítés a katolikusokkal való unióra. A katolizálás sem az uralkodónak, sem az országnak nem válik hasznára.³⁸ A császár erre augusztus 26-án megismételte az előző évi április 14-én tett uniói ígéreteit, keményen megintve egyúttal a guberniumot, hogy a császári rendelkezéseket pontosan megtartsa.³⁹ A gubernium lépésének legalább annyi eredménye volt, hogy a rendelet kényszeredetten ugyan, de határozottan biztosította az unió lehetőségét mind a négy bevett felekezet javára.⁴⁰ A gyakorlatban persze nem sok változott. Lipót egyidejűleg titkos parancsban utasította Rabutin generálist, hogy a román papoknak csak a katolikusokkal történő egyesülését engedje meg, de ezt azután minden eszközzel támogassa.⁴¹ Ez a titkos lépés

tudomására jutott a kálvinistáknak is,⁴² úgyhogy az uralkodó kétszínű magatartása az unió dolgában nyilvánvaló. Athanasius püspök igénybe vette a hadsereg erejét, melyet Rabutin bocsájtott rendelkezésére és a kálvinistákkal egyesülni akaró román papokat különösen Hunyadban meghurcoltatta, elfogatta, házaikba katonaságot szállásoltatott be.⁴³

Ilyen előzmények után a diéta szeptember 8-án nem tehetett egyebet, minthogy hangos ellenkezés nélkül tudomásul vette és kihirdette az I. Diploma Leopoldinumot.⁴⁴ A gubernium legalább végrehajtási módozatával igyekezett lefékezni a diploma hatékonyságát.⁴⁵

Az unió által felkínált társadalmi és politikai előny nagy csábítóerővel hatott a román papok egy részére. Semmi jel sem mutat arra, mintha vallási meggyőződés vezette volna őket. A szabadságra özönlés egyszeriben megkezdődött, a román papok legtöbbször azt hitték, hogy hamarosan dézsmát szedhetnek híveiktől. A rendek, de maga a katolikus státus is, gyanakodással figyelték a hatást. Utóbbi már március 29-én átír Athanasiusnak, intve, hogy „senki az oláh papok közül maga mellé se atyafiát, se mást senkit ne fogadjon olyan véggel, hogy az adózástól és egyéb teherviseléstől megmentse, mert az meg nem engedtetik”. Ha „valaki ezzel az ő felségétől adatott szép privilégiummal akar élni, igazán uniálja magát az igaz romano-catholica religióval, mert ha ravaszságban találtatnak, az ő felsége kemény animadversio-ját el nem kerülük”.⁴⁶ A protestáns rendek, akik jobbágyaik elvesztésétől, de még a katolicizmus túlságos megerősödésétől is féltek, a rendi gondolkodásnak megfelelően, a maguk részéről csak még nagyobb ellen-szenvvel tekintettek az unióra. Az országgyűlésen még a protestáns rendek voltak többségben, az ő véleményüket foglalja magába letompított formában a gubernium határozata (1699. szept. 26.), melyben követelik, hogy nagyobb falvakban két, kisebbekben csak egy román pap lehessen; a püspök ne szentelhessen fel szerfölött sok papot; papjai katolikus iskolákban

tanuljanak; a nem szolgáló papok kolostorba rendeltessenek; ha földesúr földjén laknak, a föld után dézsmát fizessenek; az erőszakoskodó papok az ország törvényei szerint fékeztesse- nek; a kiátkozással vissza ne éljenek.⁴⁷ Kollonich és a jezsuiták eredetileg nem szándékoztak politikai jogokkal felruházni a románokat és legkevésbé sem gondoltak nemzeti célokra a románok uniálásával kapcsolatban. Igaz, hogy a jezsuiták nagyrészt született magyarok voltak, ők azonban a katolikus egyház egyetemes érdekeit szolgálták; maga a prímás magyar- ellenes volt ugyan,⁴⁸ de nem nemzetiségi gyűlöletből és nem volt barátja a románság politikai egyenjogosításának sem. A rendek említett határozatát valamivel később csekély változ- tatással teljes egészében ő is elfogadta,⁴⁹ annak ellenére, hogy a zsinaton Athanasius már szeptemberben kétszer is erélyesen tiltakozott a gubernium határozata ellen.⁵⁰ Második tiltakozá- sa figyelemreméltó hajlékonyságról tanúskodik. Athanasius nem az unitus, hanem a katolikus vallás szabadságának meg- sértését panaszolja a gubernium részéről. Nem ismer a kérdé- ses ügyekben a királyon és a prímáson kívül más bírát.⁵¹ Nagyon fontos ez a magatartás, mert lényegében véve szembe- helyezkedik a fennálló alkotmánnyal és egy külső, a rendekkel szemben ellenséges magatartást tanúsító hatalom védelme alá helyezi magát.

A román népnek az unió nem volt szívügye, ellenkezőleg, egész életérzésével az ortodoxián csüggött és ahogyan nem ragadta magával a reformáció, úgy most a katolicizmus is lepergett róla. Külső előnyöket kereső papjai azonban mint statisztikai anyagot, megkérdezése nélkül vitték át az unióba. Természetesen nem mindenütt ment ez simán. Némely helyen a kálvinistákkal már régebben egyesült románok, például Hu- nyadban, ellenálltak az erőszakos uniálásnak,⁵² de legerősebb volt a szembeszállás Brassó és Szeben környékén, míg Fogaras bojár lakossága minden nehézség nélkül terelődött át az új akolba.⁵³ A kálvinista rendek az unióval szemben szívesen

karolták fel a szervezkedő ortodoxokat, akiknek élére Cirka János állt, ez aláírásokat gyűjtött saját püspöksége mellett és izgatott Athanasius és az unió ellen. Mikor a püspök ezért elfogatta, Cirka megszökött és Enyeden a kálvinisták védelme alá helyezte magát.⁵⁴ Az ortodoxok sokszor azzal próbálták kibújni az unió alól, hogy a kálvinistákkal egyesülteknek nyilvánították magukat, mialatt zavartalanul tovább gyakorolták keleti hitüket. Athanasius Kollonichhoz írt panaszlevelében közbelépését kéri, hogy Bethlen Miklós ne támogathassa többé Cirkát.⁵⁵ A brassói románok voltak a legállhatatosabbak az ortodoxiában. A gyulafehérvári ortodox románoknak egy Nagyszegi Gábor nevű nemes ember állt az élükre, aki erősen szervezte a románokat a katolikusok ellen és még a börtönben sem változtatta meg nézeteit.⁵⁶ Rabutin Kollonichnak – kétségtelenül tévesen – azt írta, hogy Nagyszegi mozgalmát a kálvinista rendek sugalmazták,⁵⁷ amire nem volt szükség, mert az őseitől rámaradt vallást ösztönösen védő románságot egyáltalán nem kellett hithűségre biztatni.

Megállapítható, hogy vallási téren zűrzavaros állapot lépett fel Erdélyben. Protestánsok, katolikusok, unitusok és ortodoxok kölcsönösen panaszkodnak egymásra jogfosztó erőszakoskodás, ármánykodás miatt, valószínűleg valamennyien joggal. A helyzet valóban tisztázásra szorult. A mozgolódó ortodoxia és az azt érdekből pártoló kálvinista támogatás mellett az unió sorsa megingott, még mielőtt megszilárdulhatott volna. Kétségtelen bizonyossággal igazolja ezt a megállapítást a katolikusokra nézve egyenesen lesújtó eredménye azoknak a diétai bizottsági műveleteknek, melyeknek rendeltetése a románok uniós hajlandóságának megvizsgálása volt 1698-ban és 1699-ben.⁵⁸ A románok szinte kizárólag régi hitükben akartak megmaradni, s ha már egyesülniük kellett, hát akkor inkább a kálvinistákkal szerettek volna egyesülni.⁵⁹ Athanasius ekkor elhatározta, hogy egy ünnepélyes zsinaton véglegesen talpra állítja az uniót. 1700. szeptember 4-re összehívta a román

egyház addig legnagyobb zsinatját,⁶⁰ amelyen az unió újból való megkötése, az egyházfegyelem megújítása és a püspököknek már régen tervbevert bécsi utazása volt a tárgysorozaton.

Az itt hozott egyesülési határozat lényegében megegyezett az előzőkkel, de hangneme tüntetően az erdélyi rendeknek szólt⁶¹ és hangsúlyozta, hogy „szabadon és önként jött létre. A firenzei zsinat négy pontjának említése és a katolikus egyház hittételeinek elfogadása most nem hiányzott, mint annak idején az 1698-i határozat román szövegéből. A zsinat méretei impozánsak voltak, 54 esperes, 1653 pap vett részt rajta, sőt minden faluból három lakost is felrendeltek Gyulafehérvárra az unió elfogadására. Igaza van Jancsó Benedeknek, hogy ez az első politikai jellegűnek tekinthető felvonulata a nemzeti szempontból öntudatlan román parasztságnak. Több százezer ember nevében, de természetesen nem egyetértésével, történt meg ilyenformán az unió megismétlése.⁶²

A zsinat lefolyása után került sor Athanasius bécsi utazására, ahol még papjainak ellene emelt vádjai alól kellett magát tisztáznia,⁶³ mielőtt az udvar fogadta és Róma püspöki tisztében megerősítette volna.⁶⁴ Kapy Gábor jezsuita különösen figyelemreméltó vádja volt Athanasius ellen, hogy nem őszinte híve az uniónak, mint ahogy általában a románok nem azok.⁶⁵ Baranyi kedvező véleményadása⁶⁶ mentette meg a püspök helyzetét, akit azután a császár is fogadott és valamivel később Róma is megerősített. Athanasiusnak módjában állt előadni kéréseit és ő főképpen a kálvinisták elleni védelmet és az 1699-i uniós diploma új, világosabb és határozottabb megfogalmazását kérte. Az eredmény az úgynevezett II. Diploma Leopoldinum lett (1701. március 19.).⁶⁷

III. A II. Diploma Leopoldium (1701)

Érthetetlen, hogy ennek a rendkívül fontos diplomának a magyar történetírás aránylag milyen kevés fontosságot tulajdonított.⁶⁸ Jelentősége abban van, hogy ez a diploma világosan mutatja a románok felébredt politikai igényeit és az udvar részéről kilátásba helyezett kedvezések maximumát. Mielőtt a diploma értékelését elvégeznők, vizsgáljuk meg politikailag fontosabb részeit.

A 15 pontból álló diploma⁶⁹ 1-3. és 5. pontja a legjelentősebb. Az 1. pont a régebbi diplomákhoz hasonlóan biztosítja az egyesült egyháznak, személyeinek és dolgainak a katolikus egyházzal azonos jogait.⁷⁰ Ugyanebben a pontban az erdélyi alkotmányt kitevő régebbi előjogokat és mentességeket, amelyeket a magyar királyok és Erdély fejedelmei hoztak, megerősíti és kiterjeszti az unitusokra.⁷¹ A 2. pont az unitus papokat „mint a többi nemesi előjogoknak örvendőket” felmenti a jobbágyi szolgáltatások minden neme alól.⁷² Mindez nem volt újdonság, annál inkább a 3. pont, mely nemcsak az egyháziakat, hanem a világiakat, sőt a közrendűeket is hozzászámolja a katolikus rendhez, amennyiben szabályosan felveszik az uniót. Ezek így megszűnnek megtűrtnek lenni és a hazának a többi rendekhez hasonló jogokkal rendelkező fiaivá válnak. A ponthoz még egy intés járul az ország összes rendjeihez és hatóságaihoz, nehogy a rendelkezést bárki is semmibe vehesse.⁷³ Ez a pont rendkívüli jelentőségű lett volna az erdélyi történelem folyására nézve, ha valaha érvényt szereztek volna neki. Igazán forradalmi cselekedet lett volna, ha a jogtalanság alól való felszabadítás ígérete mellett az uniót az egész erdélyi románság felvette volna és magát a kiváltságos vallások sorába emelte volna, ami gyakorlatilag egyértelmű lett volna az erdélyi románság recipiálásával. Az ébredező erdélyi román politikai gondolkodás

ugyanúgy erre a 3. pontra építette követeléseit, mint például Klein Ince püspök három évtizeddel később. Volt azonban a diplomában egy olyan pont is (5.), amelyik kényelmetlen helyzetet teremtett az unitus püspök számára és ez a teológus intézményének felállítása volt. A püspök és papsága kánonjogi tudatlansága és az ebből származott botrányok elkerülése végett az esztergomi érsek a jezsuita rend tagjai közül egy úgynevezett teológust nevez ki, aki mint auditor generalis⁷⁴ a múltbeli kellemetlenségek elkerülése felett örködik. A teológus intézménye, mely elejétől fogva nyomasztó lehetett a püspök személyére nézve, 1773-ig fennállott és állandó ellenőrzést gyakorolt az unitus püspökökre, akik hiába igyekeztek megszabadulni a sokszor tényleg megalázó gyámkodás alól.⁷⁵ Athanasius bécsi reverzálásában (1701. április 7.) kénytelen volt részletesen elismerni, hogy a püspök saját teológusának tudta és beleegyezése nélkül semmi lényeges ügyet nem intézhet.⁷⁶ Joggal nevezte Klein Sámuel a püspököt szellemesen a teológusvikáriusának.⁷⁷ Eleinte elég jól megfértek egymással, csak Klein Ince idejében éleződött ki közöttük a viszony.⁷⁸ A diploma két pólusa tehát egyrészt a jogok ígérete az uniálás fejében és másrészt a püspök nyakára ültetett teológus szerepének intézményesítése volt.

A diploma egyéb jelentős intézkedéseket is tartalmazott. Nyíltan szakított a románok szabad uniálási lehetőségének elvével a négy bevett felekezet valamelyikével és egyedül a katolikus egyházzal való egyesülést nyilvánította lehetségesnek, mégpedig egy szubtilis megállapítással, mely szerint *egyesülés* dogmatikailag csak a katolikusokkal lehetséges, a többieknek legfeljebb *pártfogása* alá helyezhetik magukat.⁷⁹ A kálvinista katekizmus kiküszöböléséről (4.), a stólaügy rendezéséről (10.), a püspökválasztás módjáról (a király a zsinat által felterjesztett három egyén közül nevezi ki a püspököt (12.)), román iskolák felállításáról Gyulafehérvárt, Hátszegen és Fogarason (8.) és a román papság erkölcsének emeléséről (13.) szólt

egy-egy pontja. Az utolsó két pont a diploma betartására figyelmezteti a király összes alattvalóit (14.) és az országgyűlésre és a törvényhatóságokra bizza kihirdetését (15.).

Kétségtelen, hogy a II. Diploma Leopoldinum sorsdöntő lett volna az erdélyi románság számára, ha rendelkezései teljes egészükben megvalósultak volna. Erre azonban sor nem kerülhetett, mert a diplomának súlyos veleszületett hibái voltak. Mindenekelőtt ellentétben állt Erdélynek az 1691-i Diploma Leopoldinumban ünnepélyesen biztosított alkotmányával. Egy egész népet akart becsúsztatni a rendek sorába, holott erre a rendek beleegyezése nélkül az erőszakon kívül nem lehetett más mód. Erdély dolgait csak a rendekkel egyetértésben lehetett volna kielégítő módon elrendezni. A románok hozzászámlása a katolikus rendhez senkit sem töltött el örömmel Kollonichon és a jezsuitákon kívül. Maguk a katolikus rendek is gyanakodással figyelték a rendi jogok bátyájának megbontását, és pedig eleitől fogva, amint ezt fentebb már láthattuk. Cserei Mihály írja, hogy még a pápista urak közül is sokan nem tetszett az unió, „mert látták, hogy az egész ország szabadságának reversiojára való, azt az idegen, haszontalan oláh nemzetet, akit propter interesse publicum az ország tolerált, más státusok körében tenni, s a több erdélyi régi státusok szabadságát azokkal comunicálni; mely dolognak adná Isten, még ide hátra rosszabb gyümölcsei is ne származzanak.”⁸⁰

A román uniót a ruszin unió mintájára indították meg, átvéve módszereit, formáit, elképzeléseit. De míg amott a rendi ellenállással sokkal kevésbé kellett megküzdeni, Erdély rendi alkotmányát nemcsak a császár diplomája, hanem egy erős és jól megszervezett rendi réteg védelmezte. Kollonichék a jogokat a román papoknak csalétkül kínálták; de a közrendűeket kiváltásokban részesíteni abban a korszakban egészen valószerűtlen túlzás lett volna. A primás csak az előnyeire számított a vallási uniónak, amikor a diplomát szorgalmazta, de nem gondolt arra, hogy a románság politikai természetű következ-

tetéseket vonhat le belőle.⁸¹ Az udvar Kollonichra hallgatva, elhamarkodva és meggondolatlanul adta ki a II. diplomát. „A császár többet ígért meg, mint amennyit meg tudott és meg akart tartani.”⁸² Kollonich érzéketlenségének és ellenséges indulatának a rendekkel szemben minden bizonynal része volt ebben a politikai baklövésben.

A téves lépés megtévesztésére természetesen valamilyen cselekvő erő készítette a hercegprímást. Ez az erő véleményünk szerint részben Athanasius püspök egyénisége lehetett. Nem csekély az a tehetség, amellyel ez az erőszakos, élelmes, bátor, az élet vidám oldalait meg nem vető, erőteljes, de erkölcsileg megbízhatatlan egyéniségű férfiú, főpapságának első évében a különböző irányú erőhatások (kálvinizmus, ortodoxia, unió) közt az egyensúlyt megtalálta. Még ennél is nagyobb sikerrel forgolódott Bécsben, ahová megosztott pártállású klérussal a háta mögött érkezett meg. Az egyik párt az 1701 januárjában megtartott zsinaton bizalmi szavazatával látta el az útra ké-szülő püspököt⁸³, a másik párt ellene szóló beadványa súlyos vádakkal terhelve már ott várta a császárvárosban.⁸⁴ Püspökségének kánonjogi helyzete nem volt tisztázva, ez a kérdés Kollonichnak is sok fejtörést okozott.⁸⁵ Úgy látszott, hogy Athanasius útja nem végződhet kedvező eredménnyel, Kapy Gábor és Gebhard Kristóf lesújtó votumai után⁸⁶ helyzete a legsúlyosabb volt. És mégis az ellenkezője történt. A vádpontok terhe alól meglepő ügyességgel kivonta magát. Mikor ezt követően kívánságait előadhatta, oly könnyedséggel és talpraesettséggel forgolódott, hogy Kollonich csodálkozását is kiváltotta.⁸⁷ Ebben a hangulatban sikerült neki olyan engedményekhez jutnia, amelyek minden bizonynal az ő reménységeit is messze felülmúlták. Még más sikert is ért el Athanasius, Róma is beleegyezett püspökké szentelésébe, ami nem volt csekélység, ha arra gondolunk, hogy a sokkal régebbi munkácsi püspökség nem volt képes magának hazai püspököt kiharcolni. Nemhogy bukás lett volna Athanasius bécsi útjának vége,

ellenkezőleg, helyzetét tökéletesen megszilárdította. A császár aranylánccal és aranykereszttel is megajándékozta és magyar királyi minőségében püspökké kinevezte.⁸⁸ Athanasius azonban a kivívott II. Diploma Leopoldinumnak nemcsak kedvezéseit vitte magával haza, hanem egyúttal a teológus ellenőrzését is magára és utódaira vállalta, aminek a románság nemzeté válásának folyamatában még fontos szerepe lesz.

Athanasius szerepe a II. Diploma Leopoldinum létrejöttében csak a kedvező hangulat megteremtésében állott, az okirat megszövegezésében már nem vett részt, sőt az sem kizárt, hogy eredeti szövegét sohasem vette kézhez⁸⁹ és akkor még nem is ismerte azt.⁹⁰ Ennek az a magyarázata, hogy a román püspök valóban csak mintegy teológusának vikáriusa lett, éppen a diplomának és reverzálásának ereje által. Különösnek kell tartanunk azt a helyzetet, ha a diploma eredetije nem került a legérdekeltebb személy, Athanasius püspök kezeihez, hiszen ez az okirat az első részletesebb egyezmény az unió dolgában és ez szabályozta első esetben az unitusok jogállását a katolicizmussal szemben. Elvárható lett volna, hogy a II. Diploma Leopoldinum, keresztül menve az összes törvényes formásokon, az egyesült görög szertartású hívek jogállásának Magna Chartájává és állapotuk világos normájává váljék. De nem így történt. Világosság helyett mind sűrűbb homály borította be a diploma ügyét és egészen titokzatossá tette. Az eredeti példány eltűnt és a későbbi unitus püspökök, mint Klein Ince is, hiába keresték, de nem találta – állítólag – maga az erdélyi királyi kancellária sem.⁹¹ Ezért román körökben a század közepe táján az a vélemény alakult ki, hogy a diploma egyszerűen a jezsuiták hamisítványa és célja a teológus intézményének megerősítése.⁹² A Klein Ince utáni püspökök többé nem hivatkoztak a diplomára, azért sem, mert nem bíztak hitelességében, de – Wessely szerint – azért sem, mert nem volt politikai ambíciójuk és főként, mert ez hozta nyakukra a teológus gyűlölt intézményét.⁹³

A hírhedt 3. ponttal Kollonichék eredetileg fenyegetni és ijeszteni akarták a rendeket, hogy privilégiumaik védelmezésében ellankadjanak, ugyanekkor pedig az 1698/99-i összeírás szerint hitű ortodoxnak maradt román tömegek uniós hajlandóságát igyekeztek megnövelni. A súlyos melléfogásra nagyon hamar rájöttek és megkezdődött a diploma elhallgatása, ami annál könnyebben megtörténhetett, hogy ilyenformán ezen a téren az udvar és a rendek közt érdekközösség jött létre. Maga Bécs mély hallgatásba burkolódzott. A diploma formális megerősítésére sohasem került sor, végrehajtására azonban igen, de sohasem teljes egészében, hanem olymódon, hogy a hírhedt 3. pont hatástalan maradt, a teológus intézménye azonban – az unitusok legnagyobb elégedetlenségére – egészen 1773-ig fennmaradt.

A II. Diploma Leopoldinumot 1701. június 29-én Athanasius beiktatása után kihirdették az unitusok zsinatján, melyen közel 2.000 pap tett hitvallást az unió mellett és hallgatta meg a püspök beszámolóját bécsi útjának eredményéről. Mikor a zsinaton a papoknak bemutatták a diplomát, a kérdéses 3. pont már nem szerepelhetett eredeti formájában. Felolvasták Kollonich buzdító levelét is, amelyben védelméről biztosítja az unitusokat.⁹⁴ A primás kifejezetten csak a papok jobbágyság alól való felszabadításáról beszél, a 3. pont alanyára, a népre, talán csak egy halvány célzás, ígéretféle vonatkozik.⁹⁵ Kollonich levele a 3. pont elhallgatásának okát is sejteti: az unitusoknak először be kell bizonyítaniuk a római egyházzal való egyesülés őszinteségét. Ugyanazon év őszén megismétlik a diploma kihirdetését és Kollonich levelének felolvasását, Athanasius pedig november 8-ról keltezve köszönő levelet intéz a primáshoz, „pro tantis beneficiis ecclesiae nostrae unitae ac clero universo collatis.”⁹⁶ A 3. pont tartalmára még célzás sem történt.⁹⁷

A diploma törvényerőre csak a rendi országgyűlés hozzájárulásával emelkedhetett volna. A 1701-i országgyűlés március-

ban megszakította ülésezéseit. Ennek az országgyűlésnek van egy epizódja, ami sejtetni engedi, hogy a rendek milyen lelkiállapotban fogadták volna a 3. pont merész tartalmát. A diéta Bethlen Miklós szerkesztette sérelmi feliratának 3. cikkében az unió ellen tiltakozva, a rendek ilyen óhajnak adtak kifejezést a románokkal kapcsolatban: „Adja Isten, nehogy ez a barbár és szapora nemzet bizonyos idő eltelte után a többi nemzetek ledöntésére merészkedjék!”⁹⁸ A diploma 3. pontja éppen ezt eredményezte volna.

Az 1701-i szebeni diéta folytatásáról, amelyiken a diploma tárgyalásra került, fennmaradt egy szász Landtagstiarium a szász egyetem birtokában, amely szerint június 15-én túl kevesen jelentek meg az ülésen és a formális tárgyalásokat 18-ra halasztották el. A valóságban azonban a diploma 15-én mégis keresztülmehetett a diétán, mert a Brukenthal-múzeumban újabban megtalált eredetijére és a budapesti Egyetemi Könyvtárban a Kaprinay-gyűjteményben őrizett másolatán egyaránt rajta van a publikációs záradék június 15-ről.⁹⁹ Sőt, az erdélyi kancellária Liber Regiusába is bevezette,¹⁰⁰ mert bizonyára nem jutott tudomására a diéta június 15-én megtartott ülésének tiltakozása¹⁰¹ a diploma azon rendelkezése ellen, mely szerint a román papok a katolikus rendek közé számoltattak volna. Figyelemreméltó, hogy ez a tiltakozás is csak a papokat említi, az unitus jobbágyok adnumerációjáról meg sem emlékezik,¹⁰² ami képtelenség lett volna, ha a 3. pont eredeti szövege a rendek tudomására jutott volna.¹⁰³

Az egész 3. pont beiktatása a diplomába kifejezetten politikai baklövés volt, amit az udvarnak, a rendeknek, a kormány-szerveknek egyaránt érdekében állt meg nem történné tenni. A diplomát a gubernium úgy készítette elő az országgyűlés június 15-i ülésére, hogy a hírhedt 3. pont szövegéből a legkényesebb részeket elhallgatta, nehogy a rendek kedélyét túlságos viharzásnak tegye ki. Ennek tulajdonítható, hogy a kérdéses és annyira kényes 3. pontról sem a jólértesült kortársak

(Bethlen M., Cserei M.) nem tudnak semmit, de még az előbb idézett országgyűlési jegyzőkönyv fennmaradt kivonata sem említi. Világos, hogy az illető pont az ülésen szóba sem kerülhetett, egyébként érthetetlen volna, hogy a papok adnumerációja ellen tiltakozó rendek szó nélkül hagyták volna a jobbágyok adnumerációját.

Ilyen módon megvilágosodik előttünk, hogy miért nem tulajdonítottak különösebb fontosságot a diplomának a következő évtizedekben az erdélyi rendek. A diploma, politikai méregfogától megszabadítva, számukra már nem rendelkezett különleges érdeklődéssel, hiszen hasonló tartalommal már az I. Diploma Leopoldinumot is megszavazták. A diploma eredeti példányának elkallódását is megmagyarázza fenti okfejtésünk. A művelet sikeres volt, a diploma nem okozhatott súlyos politikai bonyodalmat. Forradalmi jelentőségű tartalma ellenére sem idézhető volt elő nagy zajnál egyebet, mert alapjaiban törvény- és alkotmányellenes volt s amíg a császár 1691-i diplomáját vissza nem vonja, az 1701-i diplomának törvényes érvénye nem lehetett.

A II. Diploma Leopoldinum teljes hiteles szövege nem került nyilvánosságra. Sem a rendek, sem a román papok nem szereztek róla pontos tudomást, az udvar és Kollonich – észrevéve balfogásukat – nem siettek tudtukra adni. Három évtizeddel később Klein Ince püspök mégis a diploma 3. pontjára építette föl korszakalkotó nemzetiségi követeléseinek leglényegesebb pontjait. Ebben áll a diploma rendkívüli gyakorlati politikai jelentősége. Kétségtelen, hogyha a román köznép tudomást szerzett volna a diploma igazi tartalmáról, vonzóereje esetleg az ortodox valláshoz való ragaszkodás erejét is legyőzte volna és az unió tényleg hatalmába kerítette volna az egész erdélyi románságot. Erdély történelme akkor sokkal hamarabb megismerte volna a román nemzetiségi kérdést.

IV. Az erdélyi románok latin öntudatának forrásai

Ha az unió és a vele kapcsolatos román politikai élet kezdőlépéseit vizsgáljuk, fel kell vetnünk azt a kérdést, hogy minek köszönhető az erdélyi románság politikai magára eszmélését.¹⁰⁴ A közönségesen elfogadott vélemény a politikai élet kezdetét a dákoromanizmus és Klein Ince püspök személyével kapcsolja össze.¹⁰⁵ E két állítás helyességét azonban alapos okunk van kétségbe vonni.

Dákoromanizmus alatt a román népnek a dákoktól és a rómaiaktól való származásának elméletét értjük. Mint láttuk, ez az ideológia a humanizmus szüleménye, és politikai jellege és jelentősége mindaddig nem volt és nem is lehetett, amíg a románok közt a latin nyelvtudás a legnagyobb ritkaságszámba ment. Elvben el kell fogadnunk, hogy a román nyelv latin eredetére Erdély földjén már a középkor végén rá kellett jönnie a latinul tudó magyaroknak és szászoknak, a nyelv latin jellege ugyanis nyilvánvaló.¹⁰⁶ Ennek a felismerésnek azonban csak akkor lehet nemzetiségtörténeti szempontból különösebb jelentősége, ha a felfigyelő kellő történelmi műveltséggel is rendelkezik és a régi római világ nagyszerűségével tisztában van. Nem jöhet számításba ezen a helyen Oláh Miklós szerepe, aki román eredete ellenére nem mint román, hanem mint magyar humanista adta tanújelét a román nyelv latin volta felismerésének.¹⁰⁷ Azok a művelt románok, akik akár a protestantizmus érintésére, mint az ifjabb Halics Mihály,¹⁰⁸ akár a katolikus egyház révén szereztek műveltséget, mint Ivul Gábor,¹⁰⁹ Arborel István vagy Buitul György,¹¹⁰ semmi jelét nem adták a latin öntudatnak. Minden bizonnyal ők is ismerték a római történelem alapelemeit, de a római nagyság emlegetése nem mozgott meg bennük mélyebben rezgő érzelmi húrokat.¹¹¹

Az erdélyi románság későbbben fejezte ki latin nyelvi eredet-tudatát, mint a fejedelemségek románsága. Az erdélyi humanizmus persze már régóta foglalkozott a románok nyelvi leszármazásának kérdésével. Éppen mert egy erdélyi humanista, a medgyesi Toppeltinus Lőrinc gyakorolta a legnagyobb hatást a moldvai és havasaljai krónikáírókra (Miron Costinra és Constantin Cantacuzinóra), feltételezhetjük tehát az erdélyi tanult románokról is, hogy tudatában voltak a román nyelv latin eredetének, habár erről – Buitul tanúságán kívül – semmi megfogható bizonyítékkal nem rendelkezünk. A már humanista hagyományra¹¹² építő Bonfini¹¹³ után az írók egész sora foglalkozott, igaz, legtöbbször csak igen röviden és majdnem mindig egybehangzóan a latin nyelvi eredet kérdésével. *Kovacsóczy Farkas* (1584), aki Moldvában személyesen is megfordult, egy rendkívül érdekes párbeszédben foglalkozik vele.¹¹⁴ Három évvel később jelent meg az első latin nyelvű traktátus a román nép eredetéről, *Petrus Albinus* különböző auktorokból összetákoltt kompilációja.¹¹⁵ *Szamosközy István*, a nagy erdélyi humanista sem kételkedett a románok római eredetében.¹¹⁶ A raguzai *Ludovicus Tubero* a megszokott módon igen romlott latin nyelvnek tartja a román beszédet.¹¹⁷ Egy másik dalmata, *Ioannes Lucius* összehasonlítja nyelvüket az olasz, francia és spanyol nyelvvel és csodálkozását fejezi ki afelett, hogy latin létükre cirill betűket használnak.¹¹⁸ Közvetlenül ismerte a román nyelvet és népet a Bethlen Gábor fejedelem gyulaféhérvári iskolájának egy éven keresztül tanára, *Opitz Márton*, aki Zalatna című versében vallja a románok római eredetét.¹¹⁹ Példája másokra is ösztönzőleg hatott, rá hivatkoznak a holdvilági szász *Martinus Kelpius*¹²⁰ és *Tröster János*. A késmárki *Fröhlich Dávid*,¹²¹ a brassói *Francisci János*,¹²² a szebeni *Miles Mátyás*¹²³ és *Valentinus Franck von Francken-Stein*¹²⁴ röviden, de félreérthetetlen világossággal vallják a románok latinnyelvűségét és római eredetét. Valamennyiüknél hatásosabban terjesztette azonban a román eredet humanista tanait

a szebeni *Tröster János*¹²⁵ és a medgyesi *Toppeltinus Lőrinc*.¹²⁶ E két író könyvei Erdély-szerte széles körben elterjedtek, minden bizonnyal megtalálhatók voltak a XVIII. század elején a románok által látogatott jezsuita iskolák könyvtárában is.¹²⁷

Jogos tehát az a feltevés, hogy a jezsuita iskolák román tanulói találkozhattak a dákoromán eredetre vonatkozó irodalom valamelyik termékével. A XVIII. század elején több könyvben találhattak hasonló adatokra, mint például *Szent-Iváni Mártomál*,¹²⁸ s az antik római világ dáciai emlékeit felszínre hozó *Köleséri Sámuelnél*¹²⁹ és a jezsuita *Fasching Ferencnél*.¹³⁰ *Schmeizel Márton* tervezett egy soha meg nem írt művet, „Dissertatio de Wallachis Romanorum reliquiis”,¹³¹ de ebben a szellemben írt megjelent műveiben is. *Pataki Ferenc* (tévesen *Illia András* román eredetű kolozsvári jezsuitának tulajdonított és Sinkai György által sűrűn idézett) könyve,¹³² *Timon Sámuel*¹³³ és *Bél Mátyás*¹³⁴ széles körben ismert művei mind a humanista hagyományt terjesztették.

Ha a latin nyelvű lengyel krónikák és különösen Toppeltinus oly nagy hatást tehetek a moldvai bojárookra, akkor alig képzelhető el, hogy a protestáns iskolákba és később, az unió után, a jezsuita iskolákba került román ifjak figyelmét a dákoromán elmélet elkerülte volna. Ha még azt is hozzátesszük, hogy az említett szerzők művei közül egyik-másik több kiadásban is megjelent (Bonfinius, Lucius, Toppeltinus stb.), nem is szólva némely Erdélyben forgó lengyel krónikáról, akkor feltevésünk ereje csak növekedik. A román írásbeliség ebben a korban még nagyon gyenge lábon állott Erdélyben. 1714-ben Athanasius püspöki örökének betöltésekor kiderült, hogy nincsen egyetlen latinul tudó román esperes sem egész Erdélyben¹³⁵ és ez lehetett a helyzet az uniós okmány aláírásakor is, amikor senkinek sem tűnt fel, hogy a latin nyelvű szöveg különbözik a román nyelvűtől. A tudatlanság a múltban még sötétebb volt. A tanulatlan és főként latin műveltségben gyenge lábon álló

román papság tudata a román nyelv latin eredetéről csak a műveltség egy fejlettebb fokán jelentkezett; az első magasabb műveltséget szerzett unitus tanulókból azonban szükségképpen fel kellett ébrednie. A dákoromán tan ismerete az erdélyi románság körében ezek szerint joggal hozható összefüggésbe a vallási unió kulturális hatásával. Első öntudatos jelentkezése 1735-ben Klein Ince püspök kérvényében már a dákoromán elmélet politikai következményeivel is számol. Ha a román írásbeliség a XVIII. század első évtizedeiben nagyobb mérvű lett volna, akkor bizonyára világos nyilatkozatok adnának hírt az utókor számára a román nép öneszmélésének egy jelentős lépéséről.

A dákoromán elmélet román részről történt hangoztatását és az erdélyi román politikai élet kezdeteit azonban nem szabad összetéveszteni.¹³⁶ A dákoromanizmusnak Erdély románsága körében 1735 előtt nyoma sincsen, ellenben az első uniós kísérletek óta a román papság határozott politikai igényeket táplál és azok kielégítését legelőször nem az erdélyi országgyűlésen, vagy a helyi kormányhatóságoknál, hanem Bécsben és az udvarnál keresi. Az erdélyi román politika legelső lépéseiben tanulságosan ugyanazt a módszert alkalmazza, mint később több mint két évszázadon keresztül: megkerüli a magyar államiság képviselőit és rajtuk túl az udvarral és a magyarság ellenségeivel keres érintkezést. Ezt eleinte nem saját kezdeményezéséből, hanem nyomatékos bécsi biztatásra és kezdeményezésre teszi, amint ez a megelőző fejezetből világosan kitudt. Az erdélyi román politikai mozgalmak eredőjében tehát nem a dákoromán elmélet, hanem Bécs politikai tevékenysége áll. A dákoromanizmus utólag nagyszerű ösztönző és ihlető elemnek bizonyult a román nacionalizmus számára, amennyiben ideológiai tartalommal töltötte ki az unió opportunistá keretét. Az erdélyi román nép a XVIII. század küszöbéig a népi ösztön egybetartó erejének engedelmesskedett. A népi ösztön népi öntudattá fejlődését két fő tényezőnek köszön-

hette. Az egyik a román nép egyetlen országos szervezete, az *ortodox egyház* volt, amely a protestáns fejedelmek kálvinizáló törekvései révén teljes egészében tényezővé lett az erdélyi belpolitikában, az unió révén pedig a Habsburg birodalmi politikában is. Mindkét mozgalom mint egységes egészlet ölelte fel az erdélyi román néptömeget, amely addig mint ilyen egyáltalán nem szerepelt. Az unió azonkívül még császári diplomával is ellátta az erdélyi románság egészének tekintett *unitus egyházat*. A népi egység fogalma tehát megerősödhetett a román köztudatban. A *dákoromanizmus* a ma egységtudatát visszavetítette a múltba és megeremtette a román eredettudatot, amiből utóbb hivatástudat fog kifejlődni. Az unió és a dákoromán elmélet együttesen létrehozta a román népi öntudatot, majd a nemzetiségi öntudatot.

Minthogy az erdélyi román népi öntudat nem volt az egyetlen ilyenemű román jelenség, nem lesz érdektelen összehasonlítani a moldvai és havasaljai, más körülmények közt kialakult népi öntudattal.

Míg Moldvában és Havasalján a román népi öneszmélés folyamata a politikumig nemigen ért el, addig Erdélyben a politikai jelleg megelőzi az ideológiát, vagy legalábbis hamarabb lép be a románság vezető rétegének, a papságnak a tudatába és az ideológiai elem: a dákoromanizmus már a meglévő politikumba oltódik bele. Az erdélyi románságot ilyenformán a nemzeti fejlődés menete legnehezebb és legkényesebb lépéseinek megtevésében külső erő segítette. Ennek tulajdonítható tehát, hogy a fejlődés ebben a tartományban sokkal gyorsabb és termékenyebb volt, mint a fejedelemségekben, s mindez annak ellenére, hogy a románság politikai igényeit a rendiség önvédelmi magatartása nem engedte érvényesülni, holott a fejedelemségekben viszonylagos szellemi szabadság és fejlettebb társadalmi szövedék állt a románság rendelkezésére. Az erdélyi románság néppé válása mögött mint ösztönző elem nyugati, európai jellegű befolyás áll. Meg kell jegyeznünk, hogy

a rendek ellenségei voltak ugyan a román nép társadalmi fejlődésének, ennek könnyen érthető gazdasági okai voltak, szellemi fejlődését azonban nem gátolták.

Az erdélyi és fejedelemségbeli fejlődés különbözősége mögött művelődési különbözőség és az egyetemes politikai keret különbözősége rejlik. Cantemirnek, a legjelentősebb moldvai krónikáirónak semmi reménye nem lehetett hozzá, hogy a római eredet fényességével tegyen hatást Szentpétervár pravoszláv-bizánci érdeklődésére; latin rajongása platonikus szellemi öröm maradt. Klein Ince püspök büszkén hivatkozhatott Róma fényes nevére azok előtt, akik a római császár címét viselték és annak az egyháznak harcos apostolai, a jezsuiták előtt, akik a római egyház érdekeiért küzdöttek és akik irodalmi tevékenységükben szintén a dákoromán tant képviselték. Cantemir orosz uralom alatt, a hagyományos ortodox nemzetköziségben¹³⁷ látta Moldva és a románok jövőjét felvirulni; innen látszik az is, hogy nemzeti érzése nem jutott túl a népi öntudat fokán és a fajtájára vonatkozó elképzelések nem követelték meg szükségképpen a nemzeti autonómiát, minden nemzetiségi törekvés leglényegesebb igényét. Klein a Habsburg nagyhatalom támogatásában reménykedett, amelynek segítségével a nemzetiség, természetesen erdélyi-magyarországi keretek között, a megvalósulás komoly lehetőségével rendelkezett. Cantemir belevágott a gyakorlati politikába, török alattvaló létére az oroszhoz csatlakozott, de Nagy Péter cár Stáni-lesti-i vereségével (1711) tervei örökre dugába dőltek. Klein módszerei túlélték bukását és kijelölték közel két évszázad nemzetiségi harcainak vonalát. Erdély európai műveltsége és Klein gyakorlatiasabb szelleme biztosítottak nagyobb és szilárdabb jövőt a magyar felségterületen kibontakozó román nacionalizmus számára. Bármennyire is hangoztatják román részről a magyarság elnyomó politikáját az erdélyi románsággal szemben (miközben elfelejtik hangsúlyozni, hogy a magyar, székely és szász rendek a román nemtelent ugyanúgy nyomták,

mint a magyar, székely és szász nemtelent), kétségtelen tény, hogy a dákoromán ideológia Erdély kultúrtalaja nélkül még sokáig nem válhatott volna mozgató erejévé a román fejedelemségekben Erdélytől és egymástól is függetlenül kialakuló nacionalizmusoknak. Erdély európai művelődésének talajából emelkedett ki az a román értelmiségi réteg, melynek különösen három tagja, az ún. erdélyi triász később, a század vége felé, megfogalmazza az erdélyi román nacionalizmus dákoromán jellegű tartalmát, a későbbi havasaljai és moldvai nacionalizmusok mintaképét. Nem véletlen, hogy Erdélyből nőtt ki később az egyetemes román nacionalizmus szintézisének elve. Erre a lehetőségre a románokat Erdély magyar és szász művelődése nevelte rá.

V. Az erdélyi iskolázás hatása a román nemzeti öneszmélésre

A magyar művelődés fejlesztő hatása az erdélyi románságra kétféleképpen érvényesült: példaadásával és iskolai nevelő munkájával.

Alacsony társadalmi és szellemi fokról felfelé törekvő népek természetszerűleg fejlettebb szomszédai társadalmi, politikai művelődését utánozzák. Természetes dolog, hogy közösségi lényük gerince továbbra is az ősi etnikum és hagyomány rendszere marad, de a régi formát és tartalmat új kerettel és értelemmel a szomszédban látott példák látják el. Az irodalmi úton érvényesülő hatás persze mozgékonyabb, nem korlátozódik a közvetlen szomszédságra. A kezdetleges román társadalomnak Erdély földjén nem lehetett más művelődési és politikai mintaképe, mint a magyarok és a szászok képviselte rendiség. Az egész XVIII. század és a XIX. század első felének erdélyi román története azt mutatja, hogy a románság kitűzött

politikai célja a mintaképek rendi fokának és jogainak elnyerése volt.

A nemzeti ideológia-megteremtéséhez nélkülözhetetlen műveltségi fokot az erdélyi románság a magyar iskoláknak köszönhet. A fejedelemség korabeli kálvinista iskolák is neveltek fel román ifjakat, maga Athanasius püspök is a nagyenyedi kálvinista kollégium növendéke volt. A protestantizmus jótékony művelődési hatását a románságra a szakirodalom már elég bőven kifejtette, sőt tényként maga a román tudományosság is elfogadta.¹³⁸ Az osztrák uralom alá került Erdélyben a protestantizmus műveltségközvetítő hivatását a románság felé a katolicizmus vette át. Mindenek előtt a jezsuita rendnek vannak ezen a téren elévülhetetlen érdemei. A Jézus Társasága túlnyomó részben magyar nemzetiségű tagjai természetesen a katolicizmus terjedését próbálták a románok körében művelni, ezt célozta az unió is. A román művelődést előmozdító törekvések is mind az unió érdekében, nemzetiségi érdektől mentesen történtek.¹³⁹ Tény azonban, hogy a román kultúra történetében oly fontos kultúrtények mögött minduntalan magyar jezsuiták nevével találkozunk. *Ráttkay Miklós*, aki hét éven keresztül a gyulafehérvári jezsuiták főnöke volt, már 1689-ben vitatkozó iratot nyomtatott ki román nyelven és terjesztett a nép között.¹⁴⁰ *Szunyogh Ferenc* jezsuita atya 1696-ban román nyelvű katekizmust ad ki¹⁴¹ (ennek, sajnos, egyetlen példánya sem maradt fenn), későbbi kiadásai 1709-ből és 1726-ból valók.¹⁴² 1703-ban a jezsuiták kolozsvári nyomdájában készült *Buitul György* fordításában Canisius Péter katekizmusának második román nyelvű kiadása.¹⁴³ A jezsuiták felvették a harcot a közkézen forgó kálvinista katekizmusok ellen, a II. Diploma Leopoldinum 4. pontja egyenesen kiirtásukat rendeli el.¹⁴⁴ Helyükbe lépnek a katolikus szellemű kis katekizmusok, mint például a *Panea pruncilor* (Gyulafehérvár, 1702), amely nem más, mint Baranyi Pál kis katekizmususa románul. Népszerűvé tételére a Kollonich költségén ki-

nyomott katekizmust több ezer példányban ingyen osztották szét a román nép és ifjúság között.¹⁴⁵ Az egyik legelső román nyelvű világi nyomtatvány is az új katolikus uralomnak köszönheti létét. Ez I. Lipót kiáltványa az unió szabadsága mellett,¹⁴⁶ vagyis hogy a románok vallásilag szabadon egyesülhetnek bármelyik bevett felekezettel. A legelső erdélyi román didaktikai mű egy ABC-könyv, a *Bucoavna* (Gyulafehérvár, 1699) is már az unió korszakban keletkezett.¹⁴⁷

Ebben az időben az egy Brassót kivéve egyetlen állandó román iskola sem létezett Erdélyben. Mind a papság, mind a nép kénytelen volt nélkülözni a művelődés emelésének ezt a nélkülözhetetlen eszközét. A papság sekélyes tanultságát kolostorokban, vagy idősebb és tekintélyesebb papoktól nyerte, ez többnyire oly szegényes volt, hogy az átlagos román pap műveltsége nem haladta túl egy jóra való jobbágyember szellemi színvonalát, néha csak olvasni tudott, de írni már nem.¹⁴⁸ Minthogy állapota kevés kivétellel úgyis jobbágyi volt, a román pap társadalmi emelkedésére csak az unió nyújtott lehetőséget. A román papok és nemesek gyermekei eleitől fogva akadálytalanul látogathatták a katolikus, kivált jezsuita iskolákat. A kolozsvárinak volt legnagyobb szerepe, ahol *Horváth András* 1691-től kezdve bámulatatosan megnövelte a növendékeknek a háborús viszontagságok és a tatár betörés után végzetesen megcsappant létszámát.¹⁴⁹ Horváth rektor a román ifjakat nagy buzgalommal karolta fel és ezt tette az iskola a XVIII. század egész folyamán.¹⁵⁰ A brassói és a szebeni jezsuita iskoláknak hasonló művelődést közvetítő szerepe volt a románok irányában, csakhogy ezek még a román fejedelemségek, sőt mondhatni, az egész Balkán felé jelentős kultúrasugárzó tevékenységet folytattak.¹⁵¹ A brassói jezsuita iskolának növendékei voltak az Örményországból, Görögországból, Thraciából, Bulgáriából és Havasalfjából odaseregglő kereskedők fiai közül.¹⁵² A kereskedelmi érdekeiket követő utazók, még a keleti hitűek is, a jezsuita atyák barátságos magatartásától

lekötelezve, közeledtek a katolicizmushoz, a jezsuita hittérítőt saját papjukként tisztelték és a kápolnát látogatták.¹⁵³ Gondjukba vettek szegény kócska, árva román gyermekeket, szállást adtak nekik és felruházták őket.¹⁵⁴ A jezsuiták nemcsak katolikusokat, hanem unitáriusokat, görög hitűeket, törököket és zsidókat is lelki gondozásba vettek.¹⁵⁵ Constantin Brâncoveanu havasaljai fejedelem állítólag jó szemmel nézte a brassói páterek működését, egy alkalommal 16 edény bort ajándékozott nekik.¹⁵⁶ A fejedelem udvarában oly jó híre volt a szebeni jezsuita iskolának, hogy Brâncoveanu egyik tanácsosa fiát oda küldte latin és német szóra. Brâncoveanu udvari orvosának nagyobbik fia valóban Szebenben tanult, sőt az uniót is felvette.¹⁵⁷ A gyulafehérvári szemináriumban 1718-ban sok román ifjú tanult a magyar és német tanulók mellett.¹⁵⁸ A román fejedelemségek bojárjai közt valóságos divatja lett Erdélybe, különösen Brassóba küldeni az ifjakat, hogy jólneveltségre, műveltségre tegyenek szert és hogy latinul és németül megtanuljanak.¹⁵⁹

Ha a fejedelemségek románságára ilyen vonzóerőt gyakorolt a jezsuita oktatás kitűnősége, mennyivel nagyobb hatást tehetett magára az erdélyi románságra, mely értékelni tudta az iskolák szerepét egy nép életében.¹⁶⁰ A románok kultúrára nevelését a jezsuita rend tervszerűen végezte. *Hevenes Gábor* gondjai alatt már a XVIII. század első évtizedében Kolozsvárott, Nagyszombatban, Bécsben és Rómában tanultak román ifjak.¹⁶¹ Ezek közül való volt Pataki János, Athanasius püspök utódja is.¹⁶² Kollonich eleitől fogva felkarolta az unitusok iskoláztatását¹⁶³ és az ő révén a császár is figyelemmel kísérte ezt az ügyet. A katolikus egyház hivatalos álláspontját jellegzetesen fejezi ki az unió egyik nagy szellemi támogatója, *Szent-Iváni Márton* atya, amikor az uniálandókat így biztatja: „Az unió által remélhetitek, hogy fiaitokat tanulásra adhatjátok az erre a célra létesített, vagy létesítendő katolikus iskolákba és szemináriumokba, melyekben gondoskodás fog történni élei-

mezesükről és más szükséges dolgaikról, míg tanulmányaikban serénykednek, hogy ily módon kiváló férfiak emelkedhessenek ki, akik a maga idejében akár az egyházi rendben, akár a világi rendben nektek, hazátoknak és az egyháznak, sőt magának az egész országnak szolgálatot tehetnek és annak is, nektek is nagy hasznára válhatnak.”¹⁶⁴ Az ígéretek – legalább részben – meg is valósultak. Lipót császár az elhalálozott Jány Ferenc szerémi püspök és pécsváradi apát hagyatékának 18.000 forintját újabb 2.000 forinttal megpótolva, a nagyszombati rektor kezelése alatt alapítványt létesített a szerb, ruszin és román nemzetiségbeli unitus ifjak nevelésére. Minthogy az unió terjedésének legfőbb akadálya a közvélemény szerint az uniálandók műveletlensége és bizalmatlansága a másvallásúak iránt, az alapítók – teljesen Kollonich szellemében – az említett két akadályt az illető nemzetiségek saját kebeléből vett tehetséges ifjak pappá nevelésével gondolták elhárítani.¹⁶⁵ A kuruc háborúk miatt a Fundatio Janiano-Leopoldina néven ismert alapítvány 26.000 forintra gyarapodott tőkéjének kamatai csak 1714-től kezdve részeltethették kulturális áldásaikban a benne elhelyezett 12 unitus ifjat.¹⁶⁶ Rómában eleinte a Collegium Germanicum et Hungaricum, később Kollonich közbenjárására a Collegium Graecorum et Ruthenorum is vett fel román ifjakat.¹⁶⁷

Bármily nagy érdemeket is szerzett a katolikus egyház az unió terjesztésével, a román művelődés szempontjából csodákat mégsem tehetett. A század első évtizedeiben még alig venni észre nyomát a változásnak. Az iskoláztatásra kiválasztott ifjakkal nem mindig lehetett szerencséje a katolikus egyháznak. A néhány tanult fő valósággal elveszett a sok tanulatlan pap soraiban. Később azonban mind nagyobb eredménnyel nevelik a román ifjakat az erdélyi katolikus iskolákban. Különösen a nemes származásúak közül tódulnak sokan főképpen a kolozsvári liceumba, melyet Kollonich egyenesen az unió megerősítésének fő eszközéül szánt.¹⁶⁸ Ilyen a sok közül az a

Sebessi Péter, akinek a neve 1722-ben és 1725-ben bukkan fel, mint egy-egy disszertáció promotora,¹⁶⁹ vagy *Simon Gábor* 1729-ben,¹⁷⁰ vagy *Bényei Sándor* 1732-ben¹⁷¹, vagy *Timándi György* 1733-ban,¹⁷² hogy csak néhány nevet említsünk. A harmincas években mind több és több román tanuló iratkozik be a katolikus iskolákba. Közülük néhányan egészen katolizálnak és belépnek a jezsuita rendbe mint *Dobra László*, több latin nyelvű könyv szerzője¹⁷³ és talán *Illia András*, akinek nem bizonyos a román eredete.¹⁷⁴ Később kiemelkedő unitus férfiak is előbukkannak, mint *Aaron Péter Pál*¹⁷⁵ balázsfalvi és *Drágossi Mózes*¹⁷⁶ nagyváradai unitus püspök. *Dályai Péter* 1738-ban Kolozsvárott Szalézi Szent Ferencről jelentetett meg egy könyvet.¹⁷⁷ *Kotóre József és* valószínű rokona, *Kotóre Gerontius* (akinek egy érdekes nyilatkozata maradt fenn a román nemzetiségi öntudat felébredéséről), szintén a kolozsvári liceumban tanulnak.¹⁷⁸ Nagybányán 1731-ben a jezsuiták gimnáziumában 35 növendék egy Máriával kapcsolatos iskoladrámát ad elő, közülük négy román.¹⁷⁹ *Marczinai Dániel* és *Tóháti Péter* Kolozsvárott tanulnak 1737-ben.¹⁸⁰ Ez a felsorolás már egymagában meggyőzően mutatja azt a rendkívüli jelentőségű kulturális hatást, amelyet az erdélyi katolikus középiskolák a román szellemiségre már a XVIII. század első felében gyakoroltak. Hangsúlyoznunk kell, hogy az erdélyi román szellemi élet alapjai nem az ún. erdélyi triász működésében, sem a balázsfalvai iskola megalapításában (1754), sem Klein Ince püspök működésében nem keresendők, hanem mindenképp előtt a kolozsvári jezsuita gimnázium működésében,¹⁸¹ amelyet majd később, a jezsuita rend feloszlata után, a piaristák vesznek a kezükbe. A román intelligencia létrehozása az unió műve volt. Klein Ince kijelentése 1735-ben, mely szerint a románoknak elegendő számban vannak tanult férfiak, nem volt akkora túlzás, mint amilyennek esetleg első hallásra feltűnhet.¹⁸² A jezsuita rend az egész katolikus egyház, a brassói, szebeni, gyulafehérvári, nagybányai, székelyudvarhelyi stb.

iskolák nevelői munkája a semmiből egyelőre igen vékony, de elég jól felkészült román értelmiségi réteget hívott létre. Ennek a rétegnek a fejében gyökereznek meg az erdélyi román nacionalizmus első öntudatosabb gondolatai, ez a réteg ragadja meg az alkalmat, hogy a vallási lehetőségeket, amelyek az unió megszületésétől fogva egyúttal politikai adottságok is voltak, kellőképpen kiaknázza olyan értelemben, hogy a románok a többi rendekkel egyenlő mértékben vehessenek részt Erdély alkotmányos életében. Részben erre a rétegre támaszkodott Klein Ince püspök, mint az említett réteg legjelentősebb képviselője harcaiban a román rendiségért az erdélyi rendek és az udvar ellen: Vagyis, a román nemzetiségi kérdés megszületése társadalmi kérdés, melynek háttérében az utánczás elve (a román olyan rend akar lenni, mint amilyen a magyar, a székely, a szász) és a művelődési színvonal emelkedése áll. Minden politikai megmozdulásnak társadalmi háttérrel kell rendelkeznie. Klein Ince politikai küzdelmeit az ismertetett előzmények nélkül nem lehet szervesen elhelyezni az erdélyi román nacionalizmus fejlődésének történetében.

VI. Pataki János és az erdélyi román nemzetfogalom

Miután az unió kérdése a II. Diploma Leopoldinumban forma szerint dűlőre jutott, a vallási egyesülés valójában továbbra is az maradt, ami volt, a hívek jórészét magával vonzó papság egy tekintélyes részének hasznot kereső törekvése. A románság összefüggése az ortodoxiával azonban olyan szerves volt, hogy őket egymástól az unió sem volt képes különválasztani: az uniónak a nép körében csak annyiban lehetett sikere, amennyiben az ortodox rítus formáit megőrizte: aminthogy meg is őrizte. Athanasiust sem meggyőződé-

se, sem nem egészen megbízható jelleme nem hatalmazták fel az unió lelkes és őszinte terjesztésére. Az 1703-ban fellángoló és Erdélyt is végigszáguló Rákóczi-féle mozgalom megingatta az unió addigi eredményeit. Az ortodox románok természetesen a kurucok táborát erősítették, míg az unitusok a labancok soraiban helyezkedtek el.¹⁸³ A kurucvilág vége újra az unió lehetőségeit növelte, pedig közben Athanasiusnak püspöki széke is veszélyben forgott. A Cirka János vezetése alatt megerősödő ortodox mozgalom egy zsinaton letette az unitus püspököt, aki csak a politikai helyzet változásával léphetett ismét jogainak birtokába.¹⁸⁴ A szatmárnémeti béke (1711) az ortodoxia egyházi szervezkedésére is súlyos csapást mért. Egy különös fikció révén a század egész első felében az volt a hivatalos udvari és katolikus vélemény, hogy az unió révén az erdélyi román ortodoxia egész tömegében egyesült a katolikus egyházzal, következésképpen román ortodox egyházzal már szó sem lehet. Ha ortodox hívők nincsenek, természetesen ortodox püspök sem lehet.¹⁸⁵ A valóság az volt, hogy a román tömegek a legtöbb helyen makacsul ragaszkodtak régi hitükhöz, melytől elszakadni legfeljebb papjaik példája, vagy ügyessége, néha egyenesen erőszakja készítette őket. A térítés eszközeinek megválogatásában nem mindig voltak kényesek és erre a biztatást nem kellett külön a hatóságoktól várniuk. A hivatalból eltagadott és eltakart ortodoxia azonban tovább élt és hatott a tömeg egy jó részében, úgyhogy a hatvanas években a kormányzat kénytelen volt ezzel az önámítással szakítani és ortodox püspököt kijelölni az erdélyi románok számára. Az udvarnak egyébként is csínján kellett bánni az ortodox alattvalókkal, akik – előbb a szerbek, majd ezek példájára a románok is – megtalálták az utat a szomszéd ortodox nagyhatalom központja felé és mind gyakrabban jelentek meg Moszkvában és Szentpétervárott segítséget kérni az ortodox testvériség nevében. Az ortodoxia ideiglenes nekibátorodása volt észlelhető 1711-ben Nagy Péter harcával kapcsolatban a törökökkel.

Veresége egyúttal fellelegzés volt az unió pártfogói számára.¹⁸⁶ Lipót és Kollonich halál (1705, 1707) és Rabutin eltávozása Erdélyből (1708) mind az ortodoxia helyzetének megkönnyeb-
bülését jelentette. A bizonytalanságból nagy nehezen kivetkőző
és szilárdabb keretek közt megszervezkedő unitus egyház
azért még sokáig maga is vallotta a teljes unió fikcióját és az
új aklon kívül maradott híveket tévelygő és egyelőre még meg
nem tért bárányoknak tekintette.

Mikor Athanasius betegségben aránylag fiatalon meghalt
(1713. aug. 19.), a román papok egyhangúlag Szunyogh Ferenc
teológust választották meg, aki rendjének szabályaira hivat-
kozva és a románok ügyeit egyébként is megunva, a választást
nem fogadta el.¹⁸⁷ A klérus újabb jelöltje, a morvaországi
Frantz Vencel szívesen vállalta volna a hivatalt, a zsinat tény-
leg többször is megválasztotta, de hiába, mert mégsem ő lett a
püspök. Valósággal erőszakos úton, a II. Diploma Leopoldinum
rendelkezéseinek¹⁸⁸ nyilvánvaló mellőzésével Kászoni alkan-
cellár és Kornis gubernátor jelöltje: Pataki János foglalta el a
püspöki széket.¹⁸⁹ Sikerét annak köszönhette, hogy a katolikus
urak az ő személyében látták az erdélyi katolicizmus megerő-
södésének és túlsúlyra jutásának biztosítékát.¹⁹⁰

Pataki János (született 1781–82 körül),¹⁹¹ eredeti nevén
Giurgiu, dobokamegyei ortodox szülőktől származott, Kolozs-
várott járt iskolába és a latin szertartást követte, úgyhogy
püspökké kinevezése előtt vissza kellett térnie a görög szertar-
tásra.¹⁹² Pataki mintapéldája a jezsuita iskolában nevelkedő
román ifjú fejlődésének, pályája elképzelést nyújt az unitus
ifjak kulturális emelkedésének lehetőségeiről. A humanista
gimnáziumot Kolozsvárott végezte, itt Csete István volt a mes-
tere, azután Bécsben tanult, ahol tudásával és magatartásával
egyaránt kitűnt társai közül a magyar alapítású Collegium
Pazmanianumban. Magára vonta a jezsuiták bécsi rendfőnö-
kének, Hevenes Gábornak figyelmét, aki Rómába, a Collegium
de propaganda fide-be küldte. Itt tanult Pataki öt évig (1705–

1710-ig) fényes eredménnyel és a *natio hungarica decanusa* és a *congregatio praefectusa* is lett.¹⁹³ A fiatal román pap pályájának útja meredeken emelkedett. Az egész magyar katolikus társadalom és vezetőrétegek teljes támogatásának élvezésével¹⁹⁴ elérte a korábban elérhető legmagasabb rendű egyházi kiképzést. Ő az első filozófiai doktor a románok közt¹⁹⁵ és ő az első igazán tanult román egyházfő. Magyar iskolában tanult, magyar főpap támogatásával került Rómába, magyar főurak, mint például Kornis Zsigmond gróf gubernátor és Kászoni János erdélyi alkancellár támogatásával lett Erdély unitus püspöke.¹⁹⁶ Pataki egész emberré válása és pályája tehát a legszorosabb összeköttetésben volt a magyarsággal, mint magyar nemesnek, még a neve is magyar volt. (Származási helyéről de Patak-nak nevezték, ebből lett a magyaros Pataki név.) Műveltsége azonos volt a vele hasonló körülmények közt nevelkedett katolikus papokéval.¹⁹⁷

Feltehető a kérdés: vajon megismerkedett-e Pataki valamely dákoromán elmélettel foglalkozó humanista művel? Véleményem szerint feltétlenül igen. Pataki korszerű műveltséget szerzett, a magyar városokon kívül Bécsben, Rómában járt, tanulmányi törekvéseiben messzemenő támogatást élvezett – egyszóval megvoltak benne mindazok a feltételek, amelyekkel két emberöltővel később az ún. erdélyi triász rendelkezett. Miért mégis, hogy Pataki működése nyomán nem fakadt fel a román nemzetiségi fejlődésnek olyan buzgó forrása, mint Klein S., Sinkai és Maior nyomán? Vérmérsékleti különbségen kívül (a triász Klein kivételével kolerikus vérmérsékletű) egyszerűen az, hogy Pataki nem volt író és gondolatait nem terjesztette széles körben. Nem volt harcos és teremtő tehetség és nem volt az akarat bajnoka, inkább a simulékonyság és az opportunizmus voltak jellemző vonásai. Erre vallanak kiforrott latinsággal írt levelei, melyekből kitűnik, hogy Pataki mindennemű magyar kapcsolata ellenére is román maradt. A dákoromán elmélet a Rómát járt püspököt azonban nem ragadta meg.

Fajtájához való ragaszkodása ösztönös, atavisztikus vonzalom. Vol a maga ősi törzséhez. Pataki jó román akart lenni, de ez még az ő szemében nem jelentette azt, amit később gyakran jelenteni fog: ti. magyarellenességet. Nemessége eleve is rendileg magyarrá tette és a jogok élvezésén keresztül ezt a ténytet Pataki épp annyira nem becsülte le, mint annyi más társa az erdélyi katolikus iskolákban, akik büszkén viselték a „Nobilis” jelzöt. Megjegyzendö, hogy éppen ezek a román nemesek voltak Pataki püspökségének román részről a leglelkesebb támogatói.¹⁹⁸ Ezeknek a román nemeseknek románságát senki sem kifogásolta. Erdély elöjogos népei rendiségüket tartották számon; nemzetiségüket csak tudomásul vették. Elmagyarosítani öket senkinek sem jutott eszébe. A rendiség mellett mint természetes adottság élt a vérségi eredetet, vallási és kultúrközösséget jelentö nemzetiség, a románság.

A rendi „natio” mellett (amely szerint Pataki is a „natio hungarica” tagja volt) élt egy más natiofogalom is, amely a három nemzet és négy vallás rendszerén túltekintett és a népi valóság talajából nött ki. Pataki, Aaron, Dobra és a többi román nemes, akikkel az elöző fejezetben találkoztunk, részben már ennek az új nemzetfogalomnak az igézete alatt élt. A rendeken kívül, alkotmányos keretek nélkül élö románság, mely magát az utánczás törvénye folytán szívesen, söt tüntetve szerette nációnak nevezni, maga is a rendek közé áhítozott, ezeknek sorai közt szeretett volna negyedik nációként helyet foglalni. Ilyen értelmü, határozott hangú politikai követelést azonban a XVIII. század első évtizedeiben aligha hallhatunk.

A „nobilis valachus” kifejezés csak annyit jelent, hogy a magyar nemességgel rendelkező egyén román népi származású. Az egyházi összefüggésben használt „natio valachica” kifejezésnek nincs olyan pontosan körülhatárolt tartalma, mint például a jogi fogalmat fedö „natio hungarica”-nak. Az unió óta az egyesült egyház hívei számára igényelte ezt a nevet, természetesen az összes románokat keretei közé számítva, miáltal a

románság elvben egységes maradt. Csakhogy köztudomású, hogy az ortodoxok tekintélyes része semmiképpen sem volt hajlandó magát unitusnak tekinteni. Az unió a románság számára paradoxálisan nemzetileg dissuniót jelentett, két külön natio létrejöttét, amelyek egymással nem lényegi, hanem csak formai ellentétben voltak. Mikor az unió hívei „natio valachica”-ról beszélnek, az egész erdélyi románságot értik alatta, mert az uniót érvényesnek tartják az egész román népre nézve.¹⁹⁹ Ilyen értelemben kérvényezhetett Pataki püspök 1723-ban az unitusok nevében „in solamen universae nationis Valachicae”,²⁰⁰ de ilyen értelemben beszélt Nagyszegi Gábor is, szintén az egész erdélyi román népet értve alatta arról a „misera natio Valachica”-ról, amelyre szerinte az unitus püspökség működéséből semmi jó nem háramlott.²⁰¹ Megjegyzendő, hogy Athanasius és Nagyszegi nemzetfogalmának nyilván a vérségi származást kifejező „gens” (románul neam) a lényege.²⁰²

Az uniót buzgón terjesztő fiatal Pataki fogarasi misszionárius korában lelkesen írja Kollonich utódának Magyarországi prímási székében, Keresztély Ágost szász hercegnek, hogy „Isten dicsőségéért és a szétszórt román juhocskák üdvéért” óhajt küzdeni. „Egyébként – folytatja Pataki levelében – én kész vagyok bármilyen rítuson és bármilyen módon, végül is azzal a legalázatosabb engedelmisséggel, amely Eminenciádnak egyedül lesz kedvére, az én kedves román nemzetemért véretem és verejtékemet éjjel-nappal ontani.”²⁰³ Önfeláldozó szeretete nem a román nacionalistáé, aki nemzetét öncélnak tekinti, hanem fajtáját a tévelygésből az üdvözítő katolicizmusba akarja átvinni. Világosan kitűnik ez Pataki más hasonló megnyilatkozásaiból is.²⁰⁴ Ha leszámítjuk ezekből a kor barokkos cicomáit és udvariaskodó stílusfordulatait, ha a benne kifejezésre juttatott érzelmeket a kellő fokra csökkentjük, az a kép tárul elő, amely az uniót pártoló román papságot az első évtizedekben általánosan jellemzi: felemelkedés csak a katolicizmuson keresztül lehetséges.²⁰⁵ A katolikus és magyar hatá-

soktól átítatott lojalis Pataki²⁰⁶ nem lehetett az, aki kortársa közül leghűbben fejezhette volna ki a román papság nemzetudatát.²⁰⁷ Sajnos, abból a korból nem ismerünk határozott nemzetudatot kifejező írott nyilatkozatokat. Az etnoszra és a hagyományra felépülő nemzeti érzés, népi öntudat akkor válhatott legerősebbé, amikor az iskolai műveltség kellőképpen pallérozólag hatott, de nem vált túlnyomóvá, mint Patakinál. Szükséges volna pontosan ismernünk a katolikus iskolákban tanuló román ifjak számát, ha a bennük kialakuló nacionalizmus jelentőségére következtetni akarnánk. A Pataki püspökké választásakor hangjukat hallató román papok a püspök román származását, román nyelvtudását, sőt – sokatmondóan – nemes voltát tartják kívánatosnak.²⁰⁸ Ami a nyelvi kívánalmat illeti (a püspök személyét és a liturgiát illetően egyaránt), a natio-fogalom fejlődése szempontjából egyelőre nem tekinthető jelentősnek, mert csak a megelőző protestáns misszió korának eredményeit óhajtják megőrizni (amely eredményeket egyébiránt a XVII. század második felében jórészt a román fejedelemségekbeli ortodox egyház is már a magáévá tett),²⁰⁹ vagy egyszerűen hasznossági szempontra gondolnak, hatékonyabb érdekképviselést várnak tőle.²¹⁰ A nyelvkérdést még akkor senki sem jutott eszébe nemzetiségi szempontból emlegetni.²¹¹

Az erdélyi román natio-fogalom megértésében azonban a legfontosabb tényező az ortodoxia.²¹² A műveltebb erdélyi népek, a magyarok és a szászok natio-fogalma kettős volt: rendi és vérségi-leszármazási, tehát jogi-politikai és népi-biológiai fogalom. A román natio-fogalom csak népi-biológiai volt. Az előzők lényege történelmi múltjukban volt leginkább elrejtve, a románoké az ortodoxiában. Román az, aki román vallású. Ezen a nézeten a nyelvi nemzetfogalom fog változtatni a felvilágosodás hatása alatt. Az ortodoxiát a nemzetfogalom meghatározása szempontjából nemcsak vallási, hanem főleg etnikai tényezőnek kell tekinteni. A román parasztok és egyházi vezetőik legnagyobb többségükben oly primitív művelődési fokon álltak,

hogy számukra a kereszténység, Krisztus váltsága, a kegyelem stb. szellemi fogalmai, amelyek nélkül nincsen igazi kereszténység és keresztény élet, úgyszólván ismeretlen fogalmak maradtak. A nép számára a vallás a rítus, a templomi és a mindennapi élet gyakorlatából, a liturgia látogatásából, a böjtök és az ünnepek betartásából állott, vagyis pusztán gyakorlati követelmények alkalmazása volt. Maga Nagyszegi, az ortodoxok ellenállásának bátor szervezője az unitusokkal szemben, így nyilatkozik a nagyobb részét hegylakó román nép tudatlanságáról: „inter quos autem multi sunt admodum rudes, quo fere nec Deum, nec dominos suos noscunt...”²¹³ Az egyszerű román parasztok a megszokott és eleiktől rájuk maradt népi hagyományt védelmezték inkább az ortodoxiában, nem pedig valamely vallási rendszert.²¹⁴ Az ortodoxia és a román nemzetiség közti összefüggések kimutatásának nagy és fontos feladatát a történész részben az etnológus kutatásaitól várja. A román nemzet fogalmát a XVIII. század elején nem a politikumban, sem jogi tényezőkben, hanem az etnikumban kell inkább keresni, melynek lényeges részét az ortodoxia gyakorlatrendszer képezi. Athanasius, Nagyszegi, sőt Pataki is ebben a hagyományrétegben megvalósult biológiai származáson alapuló „gens”-ben látják azt a közösséget, amelyet a kor kifejezőmódjával ők is natio Valachicának neveznek. A román közösségnek tehát a hagyományban megtestesült ortodoxia a lényege. Ez a keret, amelyen belül a románok összetartozása kifejezésre és öntudatos megnyilatkozásra jut. Az ortodoxia keretén belül élő natio-fogalomnak édeskevése köze van a modern értelemben vett natio-fogalomhoz, melynek két tényezője: az államnemzet és a nyelvnemzet gondolata a XVIII. és XIX. század folyamán az európai történelem legnagyobb alakító tényezője volt. Az erdélyi román közösségérzés sem a nyelvre, sem az államra nem nézett sóvárgó tekintettel; számára az ortodoxiához való tartozás volt a közösségi érzés mértéke. Mikor 1698-99-ben külön bizottságok vizsgálják a román pa-

rasztoakat abból a szempontból, hogy csatlakoznak-e az unióhoz vagy nem, az óriási többségben az ortodoxia mellett szavazó parasztok igen gyakran azzal indokolják nyilatkozatukat, hogy ezt a vallást hiszi az orosz és a görög is.²¹⁵ Az erdélyi román paraszt Moszkva és Szentpétervár felé tekintett várakozó tekintettel és nem Bécs felé. Ismeretes, hogy a pravoszláv orosz segítség keresése a XVIII. századi Erdély román történetének egyik jellemző vonása.²¹⁶ Nagy tévedés volna ebben tudatos politikai ténykedést keresni. A nép a maga népi hagyományait védte a rendelkezésére álló eszközökkel éspedig ott, ahol segítséget remélhetett.

Az erdélyi román közösségi érzés tehát részlete annak az egyetemes ortodox öntudatnak, melynek vezetője Oroszország és amely egész tömegében a törökkel áll szemben. Valójában tehát nem nemzeti, hanem nemzetközi jelenség, a *kelet-európai ortodox nemzetközi* egy alkotóeleme, töredéke, melynek a gyakorlatban használt román nyelvvél és a benne elrejtve létező latin öntudattal egyelőre semmiféle szerves kapcsolata nincs.

A vallási unió egyelőre nem volt képes ezt az ortodox nemzetközi megbonthatni. Az unitus Pataki és az ortodox Nagyszegi egyformán az etnikai valóságában egységes teljes erdélyi románságot ismerik. Az unitusok minden erdélyi románt unitussá akarnak tenni, az ortodoxok minden erdélyi románt az ortodox hitben akarnak megőrizni. Ámde az ortodoxia túlmutat Magyarország történelmi határain, híveinek legnagyobb többsége a Kárpátokon túl él, Havasalján, Moldvában, a Balkánon. De az erdélyi románok nem ezekre tekintenek elsősorban, hanem a hatalmasabb oroszokra, a cárra, a minden ortodoxok atyjára. Az erdélyi románok részei a nagy ortodox tömbnek, de külön egységes román tömb még nincsen: Havasalja és Moldva felé még nem a nyelv, hanem az ortodoxia az életteljebb kapcsolat. Még három külön román nyelvű nemzetiségcsíra van. Az unió megerősítette a három lehetőség közt a történelmi

válaszfalat és eltávolította az erdélyi románságot a fejedelemségitől. Kivonta Kelet-Európából és *beiktatta Közép-Európába*. A sors különös akarása volt, hogy ez a beiktatás adta meg a románságnak Erdélyben a latinnyelvűség és a római származás tudatát, ami a nyelvi nemzet fogalmának megszületésére, majd a nyelvi alapon egységessé vált nemzet politikai igényeinek megfogalmazására adott alkalmat.

Az ortodoxia továbbra is őrizte a vallási egység alapjait Kelet-Európával és ezzel megkönnyítette a nyelvi nemzetiség fogalmának kialakulását a XIX. század elején. Az ortodox internacionáléból kihasított erdélyi román nyelvi tömb lesz az alapja az erdélyi iskola kiépítette modern román nacionalizmusnak. Az unió elleni elkeseredett harc a XVIII. század folyamán, ami végül az eltagadott, nem létezőnek tekintett ortodoxiának visszaadta törvényes egyházi szervezetét és külön püspökét, egy másik ösztönző eleme maradt a román nemzeti érzésnek.

Végeredményben az ortodoxia, mint a hagyományrendszerben élő ősi közösségnek a védője, s az unió, mint Európa műveltségének közvetítője, egyformán munkálta a modern értelemben, elsősorban nyelvileg értett erdélyi román nemzetfogalom létrejöttét. Az egyik őrizte az ősi alapot, a gerincet, a másik lendülettel és szellemmel töltötte meg. A vallási unió tág kaput nyitott az európai szellem számára és így kapcsolódhatott be az erdélyi román nacionalizmus harmadik döntő tényezője, a felvilágosodás megtermékenyítő és átalakító hatása.

Ami a politikumot illeti, az ortodoxia külföldi ortodox (orosz) kapcsolataival tette politikailag számottevő tényezővé az erdélyi románságot. Az unió eszközül kínálkozott Bécs rendiség-, protestáns- és magyarellenes politikája számára és ez az eszköz megtalálta a módot arra, hogy öncélúvá váljék.

* * *

Az erdélyi román népi öntudat alapja végeredményben ab-

ban az erőben rejlett, amelyet a román nép etnikai és számszerű tömege jelentett. Ez az erő mindaddig lappangó állapotban maradt, míg csak Bécs politikája, a vallási unió kapcsán fel nem fedezte és a maga céljainak szolgálatára, vagyis az erdélyi katolicizmus megerősítésére, a rendek, a protestantizmus és a magyarság gyengítésére fel nem használta. A népi ösztön és a kelet-európai ortodox közösség jegyében élő erdélyi románság vezető rétege, a papság, ilyen módon igen kedvező alkalmat nyert arra, hogy társadalmi, gazdasági és műveltségi súlyát tekintélyesen megnövelje. Az unió támogatói az udvar, a katolikus egyház (Kollonich esztergomi érsek, a jezsuita rend és részben az erdélyi katolikus státus), a hadsereg voltak. Ellenlábasai a rendek és (míg élén kálvinista tisztviselő állt) a gubernium, de különösen a kálvinisták voltak, akik a román papságnak az uniós kísérletek következtében lábra kapott mozgolódásában az eljövendő nemzetiségi harcok előszelét világosan felismerték (Bethlen M., Cserei M.). A román papság azonnal észrevette az unióban rejlő politikai lehetőségeket is. Egységes, határozottan megfogalmazott román politikai koncepció és mozgalom természetesen nem alakult ki, de tény, hogy a rendi jogok politikai igénye a románság körében jelentkezett. A politikai igényeket az unitus zsinatok a kezdet kezdetétől fogva, kissé bizonytalanul bár, de tisztán kivehetőleg hangsúlyozták. Az unió ellen keményen védekező ortodoxok pedig leginkább a világi elem öntudatára támaszkodtak (Nagyszegi Gábor, Péter János).²¹⁷ A II. Diploma Leopoldinum lerögzítette az udvar álláspontját a románokkal szemben alkalmazott vallási akcióban, a hírhedt 3. pont azonban oly mértékben célt tévesztettnek bizonyult, hogy az uniót pártoló udvar és az unióellenes rendek közt részleges érdekközösség jött létre ebben a kérdésben. A rendek tiltakoztak a diploma ellen az országgyűlésen és így nem is lett belőle törvény, a dinasztia pedig tartózkodott azt újra megerősíteni.²¹⁸ A 3. pont azonban a későbbi unitus püspök, Klein Ince egész korszakalkotó nem-

zetiségi politikájának legfontosabb alappillére lett. A megbízhatatlan Athanasius és a simulékony Pataki egyházvezetése alatt a politikai öntudatosodásra nem sok alkalom adódott, de a csírák el voltak ültetve és azonnal szárba szökkenek, mielőtt erélyes és céltudatos egyházfő került az unitusok élére. Művelődési alkalom azonban bőven kínálkozott arra, hogy a sötét tudatlanságba merült román papság szellemi színvonala nagyot lendüljön és minden további nemzetiségi megmozdulásnak legbiztosabb hordozója legyen. Ennek a művelődési nekilendülésnek az érdeme az erdélyi és a magyarországi jezsuita iskoláké. A katolikus egyház az uniót nem szándékozott meghagyni átmeneti, felemás formájában, bizonytalanul ingadozva kelet és nyugat között, hanem fokozatosan végre akarta hajtani a teljes latinizálást is.²¹⁹ Ha ez sikerül, az erdélyi román nacionalizmus fejlődése olyan fordulatot vehetett volna, amely csak nehezen találkozhatott volna a hegyen túli ortodox alapozású román nacionalizmusokkal. Csakhogy az unió lényegében sikertelen maradt, a teljes latinizálásról szó sem lehetett, mi több: az unitusok is lelkük mélyén keletiek maradtak. Az erdélyi román ortodox egyháznak az a sorsdöntő fontosságú szerep jutott, hogy megakadályozhatta az unió diadalra jutását és ezzel megakadályozta az erdélyi románság teljes kiszakítását a kelet-európai ortodox nemzetköziségből és ebben megtartotta addig az ideig, amíg a humanista dákoromán gondolat és egy fél századdal később a nyelvi nemzeti gondolat az unió által ásott árkot a románság két felekezete közt feltölteni megkezdte. Kétségtelen, hogy a humanizmus és a protestantizmus után a magyarországi barokk katolicizmus által létrehozott vallási uniós mozgalom volt az a szellemi áramlat, amely előbb az erdélyi és részben később a fejedelemségekbeli románság számára is megnyitotta az európai értelmű nemzeti fejlődés kapuját.